

809

ქ-185

გამდგომ. მასოვ. გამოცემა № 99.

ილია ჭავჭავაძე

573



აი ისტორია



ტფილისი.

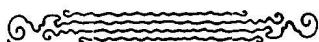
უნივერსიტ.-მეცნიერ. ბიბლ. სტამბა

1910

ტფილისი

ქ.-შ. წერაკითხვის გამაერთ. საზოგ. გამოცემა № 99.

ილია ჭავჭავაძე



აი ისტორიკონი



თიფლისი

ელექტრომბეჭდავი მ. დ. კიკნაძისა, ელისაბედის ქ. № 17.

1909

აი ისტორია*)

წერილი პირველი

წლევანდელ თებერვლისა და მარტის ნომრებში რუსულმა ჟურნალმა *Сѣверный Вѣстникъ*-მა დაჰბეჭდა ორი წერილი, რომელთათვისაც ავტორს დაურქმევია საერთო სახელი „Письма о Грузіи“. რა აზრი ჰქონია ავტორს, როცა ამ წერილებისათვის ხელი მიუყვია, თითონვე მოგვითხრობს.

იგი წერილების თავშივე გვეუბნება, რომ განვიზრახეო გაკვრით (сѣгло) ვაცნობო მკითველებს სურათი ქართველთა სულიერის და ნივთიერის ცხოვრებისა ისე, როგორც იგი გამოიხატა ქართველთა ისტორიასა, ლიტერატურასა და ეხლანდელ ყოფა-მდგომარეობის ფორმებშიაო. ამ ჩემის სუსტის ღვაწლით მსურსო განუღვიძო რუსეთის ინტელიგენციას წყურვილი უფრო ღრმად და ზედმიწევნით შეისწავლოს ეს ბევრ-გვარად საინტერესო

*) გაზ. „ივერია“ 1887 წ.

ერი, რომელიც, ავტორის ფიქრით, სხვა, ამიერ-კავკასიის ტომებზედ უმრავლესია, უფრო განვითარებული მოქალაქობრივად (граждански) და რომლის ჩამომდინარობა და ენა დღესაც უცნაურ საგნად მიაჩნიათ უუმეცნიერესს ანტროპოლოგებსა და ლინგვისტებსაო.

ამას ამბობს ავტორი 49 გვერდზედ თებერვლის ნომერში და ამ ნაირად გვაუწყებს თავის განზრახვასა და ნიშანში ამოღებულ საგანსა. ხოლო მარტის ნომრის 57 გვერდზედ იგივე ავტორი თავის განზრახულს საგანს ამ რიგად გვიხსნის: მე მინდოდა მეცნობინებინაო, — „საქართველოს ერი მართლა დაბერდა, დაიცალა თავის ღონისაგან, თუ ჯერაც დღეს აქამომდე არ დაუწყევია სრული, ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალღონე მერმისისათვისაო. თუ ჩვენმა წერილებმა ამ ძირეულს და თავ-და-თავს საკითხს საკმაოდ ცხადი პასუხი მისცა, ჩვენ ჩვენს განზრახულს საგანს შესრულებულად ჩავთვლით“. აქედამა სჩანს, რომ თავი და თავი საგანი ავტორისა ისა ყოფილა, რომ ამ ძირეულს საკითხს საბუთიანი პასუხი მოუპოვოს.

ჩვენ იმის გამოძიებაში არ შევალთ, — რამოდენად ეთანხმება თავში განზრახული საგანი ბოლოში გამოთქმულსა. ჩვენ მარტო ის გვიკვირს, რომ მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ამისთანა საკითხს იძლევიან ისტორიის მკვლევარნი. რომ ეს ჩვე-

ნი გაკვირვება ცუდ-უბრალო გამოკიდებად არა-
ვინ არ ჩამოგვართვას, საჭიროა გამოვწლათ ასო-
ასო იგი თავი და თავი საგანი, რომელიც ავტორს
ნიშანში ამოუღია და რომლის მისაღწევად აუ-
ღია კალამი ხელში. გვეშინიან, გადასხვაფერება
სიტყვისა, ან აზრისა არ მოგვივიდეს თარგმანში
და ამიტომ ავტორის სიტყვებს რუსულადაც მო-
ვიყვანთ. ავტორი ათაგებს-რა თავისებურ გამოკლე-
ვას საქართველოს ერის ძველის-ძველ ცხოვრები-
სას, ანბობს:

„Безъ яснаго знакомства съ этими доисто-
рическими условіями, читатель не могъ бы
вѣрно судить ни о его (грузинскаго народа)
литературѣ, ни о бытовыхъ явленіяхъ его
современной жизни и для него (для читате-
ля) не былъ бы рѣшенъ самый главный воп-
росъ, дѣйствительно-ли грузинскій народъ
старъ (!) и износилъ свои силы (!), или-же
онъ до сихъ поръ не начиналъ еще жить пол-
ною интенсивною (?) жизнью и сберегъ
свои силы для будущаго (!). Если письма
наши дали достаточно ясный отвѣтъ на этотъ
основной (!) вопросъ, мы считаемъ цѣль нашу
достигнутою“.

თუ ამას დავიჯერებთ, ისიც უნდა დავიჯეროთ,
რომ ყველაზედ ძირეული და თავი და თავი საგანი
რომელისამე ერის ისტორიის მკვლევარისა ისა

ყოფილა, რომ გამოარკვიოს, — დაბერდა იგი ერი და ღონისაგან დაიცალა, თუ ჯერ არ უწყის სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ღონე მერმისისათვის. ჯერ ქვეყანაზედ ამ აზრით არავინ შესდგომია ისტორიას და პირველობა ამაში ჩვენს ავტორს უნდა დაულოცოთ.

აშკარაა, ავტორს, ცოტად თუ ბევრად, უწამებია უკვე დაძველებული და ბევრთაგან გამტყუნებული აზრი ღრეპერისა იმის თაობაზედ, რომ ერსაც, როგორც თვითოეულს ცალკე ადამიანს, თავისი ასაკები აქვს: ბაშვობა, ყრმობა, ქაბუკობა, ვაჟკაცობა და ბოლოს სიბერე, რომელსაც სიკვდილი მოსდევს აუცილებლად. ღრეპერის აზრით, ეს ყველა ერი-სათვის გარდაუვალი კანონია, როგორც ცალკე ადამიანისათვის, ამას ვერც ერთი ერი ვერ წაუვა, ვერ გადასცდებოა.

ჩვენს ავტორსაც ეს აზრი უნდა ჰქონდეს, როცა თავის თავს ჰკითხავს, — დაბერდა საქართველოს ერი, თუ არაო. უამისოდ მისი საკითხი მომცდარის კაცის ჩხირ-კედელობა იქმნება, ცუდ-უბრალოდ მოცდენა მთქმელისაცა და მსმენელისაც.

ან რა აზრი აქვს ერის სიბერეს? რას გვიქვიან ერის სიბერე? აიღეთ ეხლანდელნი ერნი ინგლისისა, გერმანიისა, ამერიკელ — ინდოელისა, აფრიკის ზანგისა, აბაშის ეთიოპელისა და გვითხარით, ამათში რომელი ვიგულისხმოთ ბებრად და რომელი ახალგაზდად? მართალია, ამათში არიან ძველ-

ნი და ახალნი და ეს სულაც იმ სიბერეს და სიყმაწვილეს არა ჰნიშნავს, რომ ერთს სიკვდილის მეტი არა დარჩენოდეს რა, როგორც ცალკე კაცს, სიბერეში ჩავარდნილს, და მეორე-კი ზრდაში იყოს, მინამ დაბერდებოდეს და სიბერეს თან გადაჰყვებოდეს. ეგ ძველ-ახლობა მარტო იმას მოასწავებს, რომ ერთი ერი ადრე გამოსულა საისტორიო სარბიელზედ და მეორე გვიან

✓ თუ ბევრი მაგალითია ისტორიაში, რომ ეროსრულად აღგვილა დედა-მიწის ზურგიდამ, სიბერეს კი არ აბრალებენ ეხლადელნი მეცნიერნი, არამედ შინაურ საქმეთა მოუწყობლობას, ურიგობას და გარეშე მიზეზებს, მაგალითებრ, მტერთაგან ძლევასა, აკლებასა და აოხრებას. დაბერება ერისა რომ მართალი იყოს, მაშ, თავის დროზედ ინგლისის, საფრანგეთის და გერმანიის ერნიც სიბერეს გადაჰყვებიან, დაიხოცებიან, ამოსწყდებიან. ეს შესაძლოა მოჰხდეს, თუმცა ძნელად წარმოსადგენი-კია, მაგრამ, თუ მოჰხდა, აქ სიბერე არაფერს შუაში იქნება, იმიტომ, უფრო, რომ სიბერე ერისა არამც თუ ბუნებური მოვლენაა, არამც თუ არ არსებობს, წარმოდგენითაც-კი ყოვლად შეუძლებელია. ამაზედ სიტყვის გაგრძელება მეტი იქნება. თვითონ რუსულ ლიტერატურაშიაც-კი საბუთიანად გამოძიებულია ეს საგანი და ჩვენ არ გვახსოვს, რომ რომელსამე დაწინაურებულს მეცნიერს რუსეთისას არ გაეკვლიოს, ასე თუ ისე,

დრეპერის აზრი ამის თაობაზედ. ჩვენ გვიკვირს, რომ ავტორს, ვითარცა კაცს ასეთის ჭეკა-ჭუხილით მოუბარს „о свободномъ и широко-любящемся потокѣ свѣта и знанія, о связи съ могучимъ, глубокимъ родникомъ общечеловѣческой мысли“*), ზურგი შეუქცევია იმ პოტოკ-ისათვისაც და იმ родник-ისათვისაც და, არამც თუ რაშიმე გამოუყენებია, ყურიც არ უთხოვებია; მაშ, რაღა აზრი უნდა ჰქონდეს ამისთანა ყალბზედ შეყენებულ ფრაზებს, თუ თვითონ მთქმელს საჭიროდ არ დაუნახავს არც ის პოტოკ-ი свѣта и знанія, არც ის родник-ი общечеловѣческой мысли და მარტო ორიოდ კაცის ნათქვამს უანგარიშოდ, ბრმად გაჰყოლია, თითქო იმ მთელ კაცობრიობის აზრთა წყაროში, იმ ნათელისა და ცოდნის ნიაღვარში მარტო დრეპერისა და მის მიმდევართა აზრი იყოს და სხვისა არავისი.

„სიბერე ერისა“, ჩვენის ფიქრით, უქმი სიტყვაა, მისი საგანი არ არსებობს და წარმოუდგენელიც არის. თუ ესეა, რის მაქნისია კაცმა ეგ უქმი, არაფრის მომასწავებელი, სრულებითაც არ არსებული საგანი იძიოს, ან მსოფლიო ისტორიაში საზოგადოდ, ან საქართველოსაში ცალკე. რაც არ არის და არც ოდესმე იქნება, იმის ძებნა ტყუილი მოცდენაა, წყლის ნაყვაა და, რასაკვირველია,

*) ავტორის სიტყვებია.

ყველას ნება აქვს, როგორც სურს, ისე შეიქცეოს თავი. ეს კიდეც არაფერი. რაც უნდა იყოს, აქ დრეპერს მაინც იმოწმებს ავტორი თავის გასამართლებლად და ჩვენდა გასამტყუნებლად, თუმცა, ვიმეორებთ, მინამ ამას დაგვმართებდეს, ავტორმა ჯერ უნდა იკისროს, რომ მის-მიერ ქებულ-დიდებული родникъ-ი общечеловѣческой мысли, ის потокъ-ი свѣта и знанія „მისთვის ცარიელი ფრაზაა, მისთვის არ არსებობს. აკი ვამბობთ, ამ „ერის სიბერის“ გამო ავტორს კიდეც ხელ-მოსაქიდებელი ხავსი აქვს თავის გადასარჩენად. საქმე მეორე წინადადებაა.

„დაიცალა (ქართველი ერი) ღონისაგან (?), თუ ჯერ დღეს აქამომდე არ დაუწყევია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავის ძალღონე მერმისისათვისაო“—(износилъ свои силы или же онъ досихъ поръ не начиналъ еще жить полною интенсивною жизнью и сберегъ свои силы для будущаго?).

აბა, ერთი გვითხარით, ეს „сберегъ свои силы для будущаго“ რა ჭკუაში მოსასვლელი საკითხია? ყველა-ყველა და ამისთანა საკითხს-კი არ მოველოდით არავისაგან. ვინც ამისთანა საკითხს იძლევა და ამრიგად, იმას ორი რამ უნდა რწმენად მიღებული ჰქონდეს, ერთი მეორეზედ უფრო საოცარი, უფრო საკვირველი, რომ სხვა არა ვსთქვათ-რა. ერთი ისა, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვ-

რება“ ღონისაგან სცლის ერსა, ესე იგი, ასუსტებს, აუძლურებს და მეორე—არა ინტენსიური ცხოვრება-კი ანახეინებს ღონეს მერმისისათვის. დააკვირდით ზემო მოყვანილს სიტყვებს ავტორისას და დაინახავთ, რომ, თუ ამ სიტყვებში რაიმე ლოლიკაა, მისი საკითხი სწორედ ამ ორ გვარ რწმენისაგან მომდინარეობს. სხვა სათავე არა აქვს ამ საკითხსა. გაგონილა ეს სადმე და ვისგანმე? მაშ, რაღაზედ იხოცვენ თავს ევროპიელნი „სრულის ინტენსიურ ცხოვრებისათვის“, თუ იგი ღონეს, არა ჰმატებს და ღონისაგან სცლის! სულელები!.. მოსულიყვნენ და ჩვენგან ჰკუთნეს ესწავლათ!.. ის არა სჯობია ჩვენ, ქართველებს, მოგვბაძონ*), ინტენსიურ ცხოვრებას ჩვენსავეთ თავი არიდონ და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის. აი, ესეც თქვენი ახალი ამბავი! მოდით და ამას იქით ინატრეთ „სრული ინტენსიური“ ცხოვრება!.. დღეს აქამომდე გვეგონა, რომ ხსნა ერისა სწორედ მაგ ინტენსიურ ცხოვრებაშია და, თურმე ნუ იტყვით დასარჩობი ფონი-კი სწორედ ეგ ინტენსიური ცხოვრება ყოფილა; ღონისაგან არ დაცლა, ღონის შერჩენა ხომ ბედნიერებაა და, მაშასადამე, ბედნიერი ერი ისა ყოფილა, ვინც ამ ინტენსიურ ცხოვრებას მაცდუ-

*) ავტორი მერე დაგვიმტკიცებს, რომ ჩვენ სრულის ინტენსიურის ცხოვრებით არ გვიცხოვრია და (გვიხაროდეს!) ღონე შეგვიანხავს მერმისისათვის.

რებას არ აჰყოლია, მისგან არ გაბრიყვებულა და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის. ამაზე ბედნიერი უფრო დათვები და მგლები უნდა იყვნენ, რადგანაც ამათ გუშინდელი დღეც არ ახსოვთ და, მაშასადამე, ადამიანზედ უფრო მეტი ღონე შეუნახავთ მერმისისათვის. გაგონილა ასეთი სასაცილობა! გაგონილა ასეთი მოთხრა და გაბიაბრუება ისტორიისა! ჰოი, потокъ-ო свѣта и знанія, ჰოი, родникъ-ო общечеловѣческой мысли! რაზედ გაცუდლნენ ძალნი თქვენნი მომჯადოენი“?!

„ინტენსიური ცხოვრება“ ერთსა და იმავე დროს სათავეც არის და შედეგიც კულტურისა, რომელიც ათასის წლობით შენებულია, აგებულია, მართალია, კაცობრიობის დაუღალავ და დაუძინებელ ჯაფით, გარჯითა და მხნეობით, მაგრამ იმისთვის-კი არა, რომ ღონისაგან დაიცალოს, არამედ იმისათვის, რომ უფრო გაღონიერდეს, გაძლიერდეს, გამოფოლადდეს, გამოჯიქდეს არსებობისათვის საჭიდაოდ. ამიტომაც კულტურა და მასთან განუყოფელი ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედა-ბოძია, ქვა-კუთხედია. იგია თვითონ დაუშრობელი სათავე ღონისა, იგი ღონის-ღონეა ერისა, თუ ასე ითქმის, — იგი ფარია და ხმალი არსებობისათვის ჭიდილში. თუ კულტურა, ინტენსიური ცხოვრება ერს არ აღონიერებს, არ აძლიერებს და, პირ-იქით, ღონისაგან სკლის, ვილა ოხერი იქნება ინატროს და თავი

გამოიღოს კულტურულ, ინტენსიურ ცხოვრებისათვის.

ლონე შეინახება მერმისისათვისაო, გვანუგეშებს ავტორი. კაი ნუგეშია, კაცმა პური აღარა სჭამოს, რომ კბილები არ გაუცვდეს და მერმისისათვის შეინახოს. რა ოხრობისათვის-ღაა საჭირო, რიღას მაქნისია ის შენახული ღონე, თუ არ იმავ ინტენსიურ ცხოვრებისათვის. თუ ესეა, ან თვითონ ინტენსიური ცხოვრება რის მაქნისია, თუ ღონისაგან სკლის ერსა, ასუსტებს, აუძლოურებს! ეს რა ბაბილონის გოდოლია, არ გვესმის და იქნება ავტორმა შემდეგს წერილებში აგვიხსნას.

ესლა კი უსაბუთოდ ჰკიცხავს ავტორი ჩვენებურ ინტელიგენციას 54 გვერდზედ, რომ „ტყუილად აბნევს აქ (საქართველოში) მზე თავის ბრწყინვალე და სიცოცხლის სასიხარულო სხივებსაო. იგი თითქო არც ათბობს, არც ანათებს და მარტო თვალს ახამხამებსო. რად არის ასე. ჰკითხულობს გულშემატკივარი ავტორი: კაცს აქ სული რად უგუბდება და რატომ ნათელი არა ნათობსო. ბევრიაო ამისი მიზეზი და უპირველესი, თავი და თავი ის არისო, რომ აქაურ ინტელიგენციას თავი შეუკეტნია, „потерявъ связь съ могучимъ и глубокимъ родникомъ общечеловѣческой мысли“.

ჩვენ გვგონია, რომ ავტორი არ უნდა უწყრებოდეს ჩვენებურს ინტელიგენციას ამისთვის, თუ თავისი დედა-აზრი, თავისი მოძღვრება „ღონის

შენახვანდ“ მართლა სწამს. ავტორს, წყრომის მაგიერ, უნა გახარებოდა, რომ ჩვენებური ინტელიგენცია მისის რეცეპტით იქცევა ამ შემთხვევაში: ღონეს ინახავს მერმისისათვის და ამიტომაც თავი შეუკეტნი, რომ კაცობრიობის „ინტენსიურმა აზრიანობამ“ ღონე არ შემოახარჯვინოს.

აი, სადამდე მიჰყავს კაცი უთავბოლო ფრაზებას. ის თავი და თავი საგანი, რომლის გამოსარკვევადაც აუღია ავტორს კალამი ხელში და რომელიც გამოთქმულია ზემო მოყვანილ რუსულ ციტატაში, აშკარად გვეუბნება, რა განძის პატრონი ყოფილა ჩვენი ავტორი. მას სწამებია ჯერ ისა, რომ ერის ცხოვრებაში სიბერეს თავისი ადგილი აქვს, მეორე ისა, რომ „ინტენსიური ცხოვრება“ ერისა ღონის გამომცლელია და, მაშასადამე, დამაუძლურებელი, მესამე ისა, რომ რომელს ერსაც ინტენსიური ცხოვრება არა ჰქონია, ჰკვა უხმარია და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის და, მაშასადამე, წინ უნდა იყოს იმ ერზედ, რომელიც მისცემია ინტენსიურ ცხოვრებას და ამაობაში ღონისაგან იცლება. ესეც გამოვიდა სლავიანოფილების მოძღვრება, მერე მართო იგი ნაწილი ამ მოძღვრებისა, რომელიც დიდისა და პატარისაგან სასაცილოდ აგდებულია.

ამას გვეუბნება კაცი, რომელიც ჰკიცხავს ჩვენებურ ინტელიგენციას, თავი შეგიკეტნიათ და არ ეწაფებით კაცობრიობის აზრთა ყოვლად შემდ-

ლებელ წყაროსაო! უმეცრებას ის კაცი უკიფინებს სხვას, რომელსაც „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ერის ღონისაგან დამცლელი ჰგონია და არა—ინტენსიური ცხოვრება კი—ღონის შემნახველი.

ახლა, აბა, ჰნახეთ, სხვა ადგილას იგივე ავტორი იმავე ინტენსიურ ცხოვრებას რა ფრაზებით, რა ბუკითა და ნალარით აქებ-ადიდებს: „всесильная современность, могучій и глубокий родникъ общечеловѣческой мысли, свободный и широко-люющійся потокъ свѣта и знанія, общечеловѣческая сокровищница слова и мысли.“ და სხვანი და სხვანი ახლა ერთი ჰკითხეთ ავტორს, საიდან არის ყოველივე ეს, თუ არ „ინტენსიურ ცხოვრებისაგან?“. რამ შეჰქმნა ეს ყოველად შემძლებელი ეხლანდებლობა, ეს ღონიერი და ღრმა წყარო კაცობრიობის აზროვანობისა, ეს თავისუფალი და განივრად მომდინარე ნიაღვარი ნათლისა და ცოდნისა, ეს კაცობრიობის საღარო სიტყვისა და აზრისა, თუ არ „ინტენსიურმა ცხოვრებამ?“

ნუ თუ ყოველივე ეს ერთად და თვითოეული ცალკე უტყუარი ნიშანი და მაგალითი არ არის „სრულის ინტენსიურის ცხოვრებისა?“ თუ ესეა, ამის მთქმელს განა-ღა შეეძლო ბოლოს ეს ეკითხნა:

„Грузинскій народъ старъ (?) и износилъ свои силы (?), или онъ до сихъ поръ не начи-

ნაღ ანე ჟიფ პოლნოუ ინტენსივნოუ (?) ჟიზნოუ ი სბერეგუ სვოი სილუ დლუ ბუდუშაგო (?)“

ორში ერთი; ინტენსიური ცხოვრება ან ღონეა, ან ღონისაგან დამცლელი. რომელი ერთი დავუჯეროთ ავტორსა. აქ ბევრი ლაპარაკი საჭირო არ არის. ან ზემოხსენებული ქება-დიდება ცუდ-უბრალო ფრაზებია მტვერის ასაყენებლად, ან ეს უკანსკნელი ლათაიად მოყვანილია. თუ ერთიცა და მეორეც მართლა ცარიელი ფრაზები არ არის და აზრი რამა აქვთ, ძნელად დასაჯერია, რომ ერთისა და იმავე კაცისაგან იცოს ნათქვამი.

ახლა ჩვენ ხომ ვიცით, რა ღრმა აზრი და საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავისი წერილებისათვის ხელი მიუყვია. საგანი, როგორც ჰხედავთ, ურიგო არ არის, რადგანაც აქედამ ერთი კარგი რჩევა გამოდის: ვერიდნეთ ინტენსიურს ცხოვრებასა ერთი ათასიოდე წელიწადი კიდევ და ამით ღონე შეგვეწახება უფრო შორეულ მერმისისათვის. და თუ ეს ღონის შენახვა კარგია, ჩვენს შემდეგთაც ვუანდერძოთ, ესევე ჰკუა იხმარონ, იმათაც ზურგი შეაქციონ ინტენსიურ ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის და ეგრე ერთი შთამომავლობა მეორეს მიჰყვეს ქვეყნის დასასრულამდე. ახლა დაიჟინებთ და იკითხავთ — ეგ ღონე რაღა ეშმაკად უნდა ერსა, თუ ყოველთვის ზანდუკში შენახული ექნებაო? ამისი-კი რა მოგახსენოთ. ხოლო ეხლა კი ადვილად გასაგებია, ველურ-

ნი ერნი რად უფრთხიან, როგორც ჭირს, ინტენ-
სიურს ცხოვრებას? თურმე ნუ იტყვიო, არ იხარ-
ჯებიან და ღონეს ინახავენ მერმისისათვის. მეტი
ქკუა-ლა გინდათ! რომ სწორედ ამ ქკუაზედ გვიფ-
ლია ჩვენც, ამას ავტორი სცდილობს თავის წერი-
ლებში დაამტკიცოს. ეს ახალი მეცნიერება დღეს
აქამომდე არავინ იცოდა და მადლობა ღმერთს,
„СѢВЕРНЫЙ ВѢСТНИКЪ-მა ქვეყანას შეატყობინა,
ჩვენის ავტორის შემწეობით. რა თქმა უნდა, ინ-
გლისი, საფრანგეთი, გერმანია და ერთობ მთელი
ევროპა თავს დაანებებს ინტენსიურ ცხოვრებას და
ღონეს შეინახავს მერმისისათვის ჩვენებურად, ქარ-
თველურადა. მაგრამ ვაი, თუ გვიან-ლა იყოს ევროპი-
სათვის ეს ახლად ნაპოვნი წამალი „ღონის შენახვი-
სა“.

ყოველივე ესეც საკმაო საბუთს გვაძლევს ამა-
ზედ გაგვეთავებინა ჩვენი საუბარი. ვინც ისტო-
რიაში იმას ეძებს, — აცა, ვინ არ მიეცა ინტენ-
სიურს ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახა მერმი-
სისათვისაო, იმასთან ლაპარაკი მეტია. მაგრამ ჩვენ
მაინც ამით არ ვათავებთ ჩვენს საუბარსა, იმიტომ
რომ ერთს ადგილას (ნჲ გვერდზედ) ავტორი ამბობს,
მე იმისთანა მხარეს ქართველთა ცხოვრებისას უნდა
შევვხოვო, რომელსაც ჯერ არავინ შეჰხებია ქარ-
თულს ლიტერატურაში და ამაში პირველობა მე
შემხედაო. მოდით და წყურვილი ნუ აგეშლებათ
ბოლომდე მიჰყევით ავტორსა.

შემდეგში გავსინჯავთ, რა გზით, რა „ინტენსიურ ცოდნით“, ერთის სიტყვით, რა საგზლით უვლია ავტორს თავის ძირეულ და თავ და თავ საგნამდე მისაღწევად და რა საკვირველებანი აღმოუჩენია გზა და გზა მსოფლიო ისტორიისათვის საზოგადოდ და ჩვენისათვის ცალკე.

წერილი მეორე

ჩვენა ვნახეთ, რომ ავტორმა Письма о Грузии-სამ თავ და თავ საგნად წინ დაიყენა შეგვატყობინოს, — „დაბერდა საქართველოს ერი და დაიკალა ღონისაგან, თუ ჯერ აქამომდე არ დაუწყვია სრული ინტენსიური ცხოვრება და თავისი ძალ-ღონე შეუნახავს მერმისისათვის“. რა პასუხს მისცემს ავტორი ამ საკითხს, ამაზედ ბოლოს ვიტყვით. ჯერ გამოვიკვლიოთ — რა სამეცნიერო მეთოდით მიჰმართა თავის ახირებულ საგნის გამორკვევასა.

თვითონ ავტორი ამაზედ არას ამბობს პირდაპირ. არც საჭირო იყო: თვითონ წერილები ავტორისა ამ შემთხვევისათვის „მოდი მნახეა“. თუნდა ეგეც არ იყოს, რაკი ავტორი უკიჟინებს ჩვენს ლიტერატურას, არ იცის, რა არის „შედარებითი მეთოდი კვლევისაო“ (сравнительный методъ) და კრიტიკით არ შეჰხებია საქართველოს ისტორიასაო, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თვითონ ამისი მოკიჟინე ავტორი ამ მეთოდს და ამ კრიტიკას იხმარებს.

ძალიანა ვწუხვართ, რომ კარგა ხანს თავი უნდა დავანებოთ ავტორსა და შევუდგეთ იმის ახსნას თუ — რის მომასწავებელია „შედარებითი მეთოდნი“ და რასა ჰნიშნავს. ეს საჭიროა იმისათვის, რომ გავიგოთ — რის არ ცოდნა უკიეინებია ავტორს ჩვენის ლიტერატურისათვის, ესე იგი, რა მოუთხოვნია ჩვენგან, რომ იგივე მოვსთხოვოთ თვითონ მას, რადგანაც, — როგორც ეტყობა, — იგი ამ მეთოდისათვის თავ-გამოდებულია და თავ-დადებული. რა თქმა უნდა, ვრცლად ამის ახსნას ვერ გამოვუდგებით, რადგანაც ამისათვის არც დროა და არც ადგილი პატარა გაზეთში. ამის ახსნას ჯონ-სტუარტ მილმმა რამდენიმე დაბეჭდილი თაბახი მოანდომა თავის სახელოვან თხზულებაში, რომელსაც „სისტემა ლოლიკისა“ ჰქვია.

ამ ეჟმად ჩვენთვის საკმაოა, მარტო თავიდა-თავი ძარღვი გავუგოთ ამ მეთოდსა, ისიც იმ საგნების მიხედვით, რომელნიც ერთად კრებულად შეადგენენ ისტორიას მთელის მისის ვრცელის მნიშვნელობითა. რა თქმა უნდა, აქაც ისე ვერ გადავურჩებით, რომ სიტყვა არ გავგიგრძელდეს. თვითონ საგანია იმისთანა რთული და მრავალ ფესვ-შტოიანი, თუმცა ჩვენი სურვილი-კია, რომ მარტო დედა-ძარღვს მეთოდისას მივავნოთ და სხვას ყველას, მის მეტ-ნაკლებობას და გარემოცულობას, გზა ავუქციოთ.

ჩვენ წინააღმდეგ ბოდიშს ვიხდით ჯერ ჩვენის პირ-

დაპირის საგნიდამ გადახვევისათვის და მერე იმისათვის, რომ აქ იძულებულნი ვიქნებით ბევრი იმისთანა სიტყვები—ქართული თუ უცხო—ვიხმაროთ, რომელთაც ჯერ ადგილი არ დაუჭერიათ ჩვენს ენაში. ტერმინების უქონლობა ამ შემთხვევაში მეტისმეტად აბრკოლებს კაცსა და, იმას გარდა, რომ აძნელებს გაგებას ნათქვამისას, სიტყვასაც ძალაუვნებურად აგრძელებს, თვითონ ენასაც აჭრელებს, ამძიმებს. ეს აჭრელება და დამძიმება არ უხდება არც წერასა, არც ლაპარაკსა და ამიტომაც, როგორც საკითხავად, ისეც სასმენლად, მოსაწყენია. ჩვენი ნუგეში ამ შემთხვევაში ის არის, რომ ვინც სიტყვაში აზრს ეძებს და არა მარტო გართობასა და სიამოვნებას, ის არ შეუშინდება ამ მოწყენასა და გაირჯება, ძალაუვნებური სიმძიმე ენისა აიტანოს აზრის გაგების სურვილით.

არის იმისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, სადაც მჭრელი და გამომძიმებელი გონება ადამიანისა თავ-გამოდებული იბრძვის შეიტყოს სასურველი, გაიგოს, ახსნას უტყუარად და შეუცდომლად, მაგრამ ამისათვის ვერავითარს გარეგანს საბუთს ვერ ჰპოულობს დასაბჯენად და ფეხის მოსაკიდებლად. ამისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, ყველა მეცნიერებაში არის და, სხვათა შორის, ისტორიაშიაც. ისტორიაში ეგ სფერა პირველ-ყოფილი, პორველ-დაწყებითი მდგომარეობაა თვითეთულის ერისა და აქედამ მთელის კაცობრი-

ობისაც. ეს მდგომარეობა იმ ხანას ეკუთვნის, რომელსაც ისტორიის წინად ყოფილს დროს ეძახიან, ესე იგი, იმ დროს, რომლის ხსოვნა არა აქვს ისტორიასა და მოუხვენარი, ცოდნის ხარბი გონება ადმიანისა-კი სცდილობს, რაც ისტორიას არ დაუხსომებია, იგი თვითონ გვიამბოს, გვაცოდინოს. საიღამ და როგორაო? იკითხვენ. მართლა-და საიღამ და როგორ მაშინ, როდესაც არავეითარი პირდაპირი მთხრობელი, არავეითარი წერილობითი მოწმობა არ არსებობს?

პროგრესიო, ამბობს ფილოსოფიის ბეკონი: არის გაუთავებელი შორს გადადგმა არ-შესაძლებელის საზღვრებისაო. მართალიც არის: ვის ეგონა, რომ შესაძლებელია უშველებელ მანძილზედ კაცი კაცს გამოელაპარაკოს თვალის დახამხამების უმაღლესი? ვის ეგონა, რომ შესაძლოა ორთქლმა სახლის ოდენა ვაგონები გააქან-გამოაქანოს გაქენებულ ცხენზედ უფრო სწრაფად? დღეს ყველა ეს არის და, ამ სახით, საზღვარი არ-შესაძლებელისა ამაების შესახებ, წინად ახლო მდგარი, დღეს შორს გადადგმულია, ანუ, უკედ ვსთქვათ, საზღვარმა შესაძლებელისამ ადგილი გადაინაცვლა და შორს გაიწია.

ესევე არ-შესაძლებელი შესძლო ადმიანის გონებამ, როცა შეუდგა იმის გამოძიებას და გაგებას, თუ რა მდგომარეობაში იყო კაცობრიობა საზოგადოდ, ან თვითეული ერი ცალკე იმ დროს, რომელიც ისტორიას არ დაუხსომებია, ან თვალი

არ შეუსწვრია. აქ ის მდგომარეობა იგულისხმება, რასაც „ცივილიზაციას“ ეძახიან. ცივილიზაცია, ანუ წარმატებულობა ადამიანისა, მიზეზი-კი არ არის, არამედ შედეგია ყოველ იმ ძალ-ღონისა, რომელნიც ერთად, კრებულად მოქმედობენ კაცობრიობაში საზოგადოდ და თვითეულ ერში ცალკე. ამ გვარს ძალ-ღონეს სოციალურ ძალ-ღონეს ეძახიან. ცოდნა, გონებრივი და ზნეობრივი აღმატებულობა, მრეწველობის, სიმდიდრის მეტ-ნაკლებობა, რწმუნება (вѣрованія) იმ საგნების მიმართ, რომელიც ადამიანისათვის უდიდესად მისაჩნევია, მართველობა, წეს-წყობილება ოჯახებური, საზოგადოებური, სამოქალაქო, კანონები, ჩვეულებანი, ზნეხასიათი და სხვა ამისთანა სულ ერთად, ერთს დროს მომქმედნი, ჰქმნიან იმას, რასაც რომელსამე დროის მდგომარეობას ერისას, თუ კაცობრიობისას, ეძახიან, ანუ ცივილიზაციას თავისის მეტ-ნაკლებობით.

[ყოველივე ეს, თუ ისტორიის წინად ყოფილ დროს ავიღებთ, ცხრა კლიტით დაკეტილი სალაროა და გასაღები ზღვაშია გადაგდებული] ადამიანის გონებამ მაინც იპოვა ეს გასაღები და ამ სალაროს კარი გაგვიღო ცოტად, თუ ბევრად.

ეს გასაღები ზოგში იგი ამბებია, რაც ადამიანს დაუხსნომებია ზღაპრულად. ეს ზღაპარ-ნარევი ამბები, თქმულობანი, რა თქმა უნდა, მოწმად და საბუთად მოსატანნი არ არიან რომელისამე ყო-

ფილის საქმისა. ამ მხრით იგინი ძალიან ცოტად დასაჯერნი და სანდონი არიან. მაგრამ ხშირად ამისთანა ამბებში ჰპოულობი ბევრს მართალს აღწერას ზნე-ჩვეულებისას. სასაფლაონი და სამარხნი ნაშთნი აკლდამებსა და კუბოებში ძველის-ძველის დროებისანი—ესენიც მეცნიერებამ გამოიყენა იმ ცხრა კლიტით დაკეტილის გასაღებად. თვითონ ენა ადამიანისა, მისი სიტყვიერება მთელი ხელთ უქმნელი ისტორიაა ერისა ცალკე და კაცობრიობისა საზოგადოდ. ეტნოლოგიური აღწერა კაცთა ნათესავისა, ყოველის ცალკე თესლისა მთელს დედამიწის ზურგზედ, ბევრს რასმე მოგვითხრობს მასზედ, [თუ ვინ და რა საიდან წამოსულა, როგორ უვლია და სადამდე მისულა.]

რამოდენადაც ზედ-მიწევნით გამოვიკვლევთ ენას, მითოლოგიას, ზნე-ჩვეულებას, სარწმუნოებას, არხეოლოგიურსა და ეტნოლოგიურს ნაშთსა და კვალსა, იმოდენად ძლიერ ვრწმუნდებით, რომ აზრი დღევანდელის ველურის კაცისა იმ მდგომარეობაშია, როგორც პირველ-დაწყებითი სადღე შემდეგისა. ამავე დროს დავინახავთ, რომ განათლებულის კაცის ჰკუას დღესაც საკმაოდ აჩნევია კვალი, ნიშანი იმ წინანდელის მდგომარეობისა, რომლის მიხედვით ველური კაცი წარმოადგენს სულ უმცირესს და განათლებული კაცი-სულ უდიდესს პროგრესს¹⁾.

1) ტეილორი.

ყოველ ამებში ენა, როგორც გასაღები დაკეტილისა, ყველაზედ უფრო შემძლებელია და ყველაზედ სანდო მოწამეა ცივილიზაციის ისტორიისათვის, რადგანაც უფროს ერთს შემთხვევაში ერთობა ენისა მოასწავებს ეთნობას კულტურისას. მაგალითებრ, გამოცნობილია, რომ რამდენადაც ბევრია საერთო სახელები ენაში და ახლოა ერთმანეთზედ მათი მნიშვნელობა, იმოდენად შესაძლოა გამოვარკვიოთ ცოდნა ებოჭისა²⁾). [ენის მკვლევარი მეცნიერება ფილოლოგიაა და ამიტომაც მართაღს ამბობენ, რომ ფილოლოგია და ისტორია მხარ და მხარ დადიან, ერთმანერთს ჰშველიან, რადგანაც ცხოვრება ერისა გადაშლილია, გამომწვევებულია მის ენაში. რომელიც უტყუარი სარკეა ყოველის მისის თავ-გადასავალისა და ყოფა-ცხოვრების ცვალებადობისაო³⁾].

აქედამა სჩანს, ენის გამოკვლევა რა დიდი ღონეა ადამიანის გონებისათვის და ფილოლოგია, როგორც ენის მკვლევარი მეცნიერება, რა სამსახურს უწევს ისტორიასა მის წინა დროთა აღსადგენად და საცნობელად. ეს ღონე გამოიჩინა ფილოლოგიამ უფრო მაშინ, როცა ადამიანის გონებამ მიიგნო ერთს გვარს გზას კვლევისას, რომელსაც „შედარებითი მეთოდი“ — ჰქვიან. ამ მეთოდმა, სიფრთხი-

²⁾ ჯონ-სტუარტ მილლი.

³⁾ ეიჰგოფი.

ლითა და ცოდნით ხმარებულმა, ისეთი ზედ-მიწევნილობა აღმოიჩინა, ისეთი სახელი დაიგდო, რომ არ არის მეცნიერება, რომელიც, საცა საჭიროა, ამ მეთოდს არა ჰხმარობდეს. ამ მეთოდით ბევრს წყვდიადსა და ბნელს ნათელი მოეფინა, ბევრი დაფარული გამომზევდა. ამიტომაც ამბობს ერთი მეცნიერი⁴⁾, რომ „შედარებითი მეთოდი ერთი და უდიდესი ძლევა-მოსილობაა გონებითად ჩვენის საუკუნისა“. მისის სიტყვით, ამ მეთოდმა იმისთანა გზა გაგვიჭრა, რომლის შემწეობითაც დღეს შესაძლოა მთლად უეჭვოდ დავრწმუნდეთ იქ, საცა უწინ მარტო ამიყანებით და ეჭვით ლაპარაკი იყო. ამ მეთოდამ მოგვცაო, ამბობს იგი, ღონე და სახსარი შინაგანის საბუთებით დავამტკიცოთ უფრო ცხადად და უტყუარად ის, რასაც გარეგანი საბუთები არა აქვსო.

პირველი, რომელმაც ეს მეთოდი იშვილა, ფრიმანის სიტყვით, არის ფილოლოგია და მას აქედ ფილოლოგია, ანუ, უკედ ვსთქვათ, შედარებითი ფილოლოგია ისეთს მაგარს საფუძველს დაეფუძინა, რომ ჭვერა ძალი ველარ შეარყევსო. თუმცა იმ ხანასი, რომელსაც შედარებითმა ფილოლოგიამ თავისი ნესტარი გაუბნია, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ დარჩენილა, არავითარი პირდაპირი ქეში, მაგრამ, ამ-

⁴⁾ ელუარდ ფრიმანი, ინგლისელი, კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორი.

ბოზს იგივე ფრიმანი, საბუთები შედარებითი ფილოლოგიისა უფრო საიმედოა არიან, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. ამ გზით ჩვენ იმისთანა ამბებს ვცნობულობთო. რომელთ შესახებ შეუძლებელია გარეგანი საბუთი, მაგრამ შინაგანი საბუთი-კი, რაკი ერთხელ ნაპოვნია და დადგენილი, შეურყეველია და ყოველს ექვს უკარგავს ადამიანსაო.

ეს ჩვენი ნათქვამი თუმცა გვეუბნება, რის მომასწავებელია და რა ღირსებისაა შედარებითი მეთოდი, მაგრამ ჯერ კიდევ საკმაოდ არა ჰქსნის, თითონ მეთოდი რაში მდგომარეობს. თუ აქ, ვიდრე ამას ავხსნიდეთ, უფრო შედარებითი ფილოლოგია ვახსენეთ, მარტო იმისთვის, რომ თვით მეთოდის ახსნა გავიადვილოთ, იმიტომ-რომ სხვა სამეცნიერო სფერაში ეს მეთოდი ისე საკუთრად, მარტივად და შეურყენელად დასანახი არ არის, როგორც ფილოლოგიაში.

თვითონ სიტყვა „შედარება“, ცოტად თუ ბევრად, გვამცნევს—რა უნდა ვიგულისხმოთ, როცა ვამბობთ „შედარებითი მეთოდი“. შედარება იმ მოქმედებას გონებისას ჰქვია, როცა ორს ანუ რამდენსამე საგანს ერთმანეთს წაუყენებს, დაუპირდაპირებს, რომ აღმოჩნდეს, რაში აქვს მსგავსება, ერთნაირობა და რაში სხვაობა და სხვანაირობა. შედარების საგნად შესაძლოა რამდენიმე სხვა-და-სხვა ნაირი შემთხვევაც იყოს ერთისა და იმავე მოვლე-

ნისა, ხოლო იმისთანა შემთხვევანი-კი, რომელ-
შიაც გამოსაძიებელი მოვლენა თავს იჩენს ასე თუ
ისე.

სწორედ რომ ვსთქვათ, სიტყვა „შედარება“
სრულიად არ უხდება, სრულიად არ შეეფერება იმ
გვარს კვლევას საგნისას, რომელსაც ამ სიტყვით
ჰხატავს მეცნიერება ყველა ენაში. ეს გვარი კვლევა
შედარება-კი არ არის, სწორედ ის არის, რომ
კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსაზე საგანს, ანუ მოვ-
ლენას, რომ ან სათავიდან ბოლომდე ჩამოჰყვეს,
თუ სათავე ვიციტ და ბოლო არა, და ან ბოლო-
დან სათავემდე აჰყვეს, თუ ბოლო ვიციტ და სათა-
ვე არა, და ამისათვის კიბედ გაჰხადოს ყოველივე
შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი,
სადაც კი ან საგანს, ან მოვლენას თავი გამოუჩე-
ნია. ვსთქვათ, შეგხვდა ქართული ბავშვური სიტყვა
„აჩუა“. საიდან არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებე-
ლია და ჰნიშნავს იმას თუ არა, რასაც ბავშვი ამ
სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასა-
ხსნელს ვერაფერს ვიპოვნით. თუ კვალში ჩავუდ-
გებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოვჩხრეკთ,
დავინახავთ, რომ სანსკრიტულად⁵⁾ *aṇva*, ზენდუ-
რად⁶⁾ *aspa*, ლათინურად *equus*, ირლანდიურად
ech. ლიტოვეურად *aszwa* ცხენსა⁷⁾ ჰნიშნავს და

⁵⁾ ძველის-ძველი ენაა.

⁶⁾ ძველის-ძველი სპარსული.

⁷⁾ შრადერი.

ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებური „აჩუა“. ცხადი არ არის ეხლა, რის ნაშთია და საიღამ წარმომავალია ეს სიტყვა „აჩუა“, რომელსაც დღეს ჩვენში მარტო ბავშვი ჰხმარობს, ან ბავშვისათვის ვხმარობთ ცხენის მაგიერ?

რა თქმა უნდა, ეს ამბავი, ასე ობლად და მარტოდ აღებული, იმდენად არა არისრა, რომ კაცმა მისდა მიხედვით რაიმე გადაწყვეტილი აზრი შეადგინოს ან ერთა შთამომავლობასა და ნათესაობაზე, ან რაიმე მახლობელობაზე. ხოლო ყოველივე ამისთანა ამბავი, ცალკე, თუ სხვებთან ერთად, ისტორიის მკვლევარისათვის ანგარიშ-გასაწყევია იმოდენად, რამოდენადაც იგი ანიშნებს ზედგავლენას, დამოკიდებულებას ერთმანეთზე სხვა და სხვა ერებისას, რომელნიც, რაკი ამისთანა საბუთია, უეჭველია ერთმანეთს ოდესღაც შეჰხვედრიან ისტორიის გზაზედა ისე, თუ ასე. ფრიმანი უფრო დიდს ავალას აძლევს ამისთანა ამბავსა, თუმცა ზოგიერთნი ამაში უცილობელად ბევრს არას უთმობენ ამ მეცნიერს.

ფრიმანს მოჰყავს, მაგალითად, სიტყვა mill, molar, რუსული *молоть* და ამბობს, რომ ერთგვარ ენების ჯგუფში ყველგან ეს თავდაპირველი ძირი სიტყვისა ისმის, ზოგან უცვლელად და ზოგან ცვლილებით იმ მოკმედების აღსანიშნავად, რომელსაც „ფქვა“ ჰქვია. აქედამ წარმომდგარია თვით წისკვილის სახელიცაო ამ სხვა და სხვა, ერთ-

მანეთზე იმოდენად დაშორებულ ენებში, რომ ერთის მიერ მეორისაგან შემოღება რისამე საზოგადოდ და სიტყვისა ცალკედ ყოვლად შეუძლებელია ისტორიულის საბუთით კაცმა წარმოიდგინოსო. ნუ თუ ეს ამბავი შემთხვევას უნდა მიეწეროს და არა იმას, რომ ეს სხვა და სხვა ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ენა ყოფილაო. შეიძლება, რომელმამე ცალკე ერმა ცალკე, თავისგანთ მოიგონოს ხელობა ფქვისა, მაგრამ რომ ამ მოქმედებას ერთი და იგივე სახელი დაარქვას ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად — ეს კი ყოვლად შეუძლებელიაო. თუ ესეა, როცა სახეში გვაქვს მართო ერთი ცალკე სიტყვა, რაღა ითქმის მაშინ, როცა ამისთანა მსგავსებით სხვა ბევრი სიტყვაც აღმოჩნდება სხვა და სხვა, ერთმანეთზედ დაშორებულ ენებშიო. როცა ამისთანა საბუთები წინ გვედგება, შეუძლებელია კაცმა ის დასკვნა არ გამოიყვანოს, რომ ყველა ამ გვარად შედარებული ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ყოფილა და ერნი, რომელნიც ამ ენებს ჰლაპარაკობენ, ერთისა და იმავე შთამომელობისაო, ხოლო განაწილებულან და გაყრილან მას შემდეგ, როცა უკვე ერთობაში მიუღწევიათ იმ ცივილიზაციის ხარისხამდე, რომ წისქვილის ხმარება სცოდნიათო. ამბობს ბოლოს ფრიმანი. აი, როგორ ჰშველის შედარებითი ფილოლოგია ისტორიას.

ან, მაგალითად, ავიღოთ ჩვენი ჩვეულება,

რომელიც გვიშლის, რომ მონაკვეთი ფჩხილი, ან თმა არ გადავადლოთ ცუდ-უბრალოდ და გვავალებს, უსათუოდ ცეცხლში დავსწვით, ან მიწაში ჩაეფლათ. სად არის ამისი მიზეზი, სათავე? რის მომასწავებელია ეს ჩვეულება? აშკარაა, აქ რაღაც მიზეზს დაუდგენია ეს ჩვეულება და რა მიზეზს, — ეს-კი აღარ დავგხსომებია. რომ მოვჩხრიკოთ, ყოველს დროს, ყოველს ადგილას, ყოველს შემთხვევაში, საცა-კი დედამიწის ზურგზედ ამ ჩვეულებას თავი უჩენია, ვნახავთ, რომ ეგ ჩვეულება ერთნაირ რწმენისაგან არის წარმომდგარი. უწინ სჯერებიათ, რომ ადამიანის კუთვნილს რასმე, საცმელს, სამოსელს, ნაკვეთს ფჩხილს, თმას და სხვას ამისთანას განუწყვეტელი კავშირი და დამოკიდებულება აქვს პატრონთან მაშინაც, როცა პატრონი ერთგან არის და მისი კუთვნილი მეორეგან, თუნდ ძალიან შორსაც. ამის საბუთს დღესაც ვხედავთ, როცა ჩვენებურს მკითხავენ აკითხვინებენ ხოლმე, ან ბედს შეაკვრევენ და გაახსენებენ მარტო იმით, რომ ხელსახოცზედ აკითხვინებენ, ან ხელსახოცს შეალოცვინებენ იმ კაცისას, რომელიც მკითხავზე შორს არის. ამ რწმენის პირდაპირი შედეგი ის არის, რომ რასაც ადამიანის კუთვნილს შეამთხვევთ, ის პატრონსაც შეემთხვევა. რადგანაც ესეა, შესაძლოა პატრონს მონაკვეთისას, მონარჩენისას, ან კუთვნილისას ჯადო რამ გაუკეთონ, ბედი შეუკრან და ბოროტი შეამთხვიონო. ამის შიშით ყვე-

ლა თავისას უფრთხილდება, რომ უალაგო-ალაგას არა დარჩეს-რა, თორემ მავნე სული, ან მტერი ვინმე იპოვნის, მოაჯადოებს და აქედამ ჯადო პატრონს ეწვევა.

ყველგან, საცა-კი ეს ჩვეულება ითვალ-თვალე-ბა, მაგალითებრ, ავსტრალიის, პოლინეზიის, გვინეის ხალხში, ჰნახავთ, რომ შიშითა ჰორთიან ღღესაც, ჩვენს კუთენილს რასმე ჯადო არ გაუკეთონ და იქილამ ჩვენ არ გადმოგვედოსო. რა თქმა უნდა, თუ ეს შიში ასე მოქმედობს მაშინ, როცა ლაპარაკი იმისთანა კუთენილებაზეა, რომელიც ადამიანის ნაწილს არ შეადგენს, მაგალითებრ, ხელსახოცი და სხვა ამისთანა, მაშინ რაღა უნდა ითქვას, როცა კუთენილი მონაკვეთი ნაწილია ადამიანისა, როგორც ფრჩხილი და თმა. ძველის-ძველს სპარსებს მთელი წესი და რიგი აქვდათ დანიშნული მონაკვეთის ფრჩხილისა და თმის მიწაში დასა-მარხად, რომ მავნე სულებმა არა შეამთხვიონ-რა მათ გამო პატრონსაო. შორს რად წავიდეთ, ღღესაც ევროპაში ერიდებიან ფრჩხილისა და თმის გადაყრას ამავე შიშით. გერმანიის გლეხი ღღესაც თურმე ყმაწვილის დაბადების დღილამ ნათლობამდე სახლიდამ არაფერს გააცემინებს, რომ გაცემულს არავინ შეულოცოს და ამის გამო ბავშვს ბედი არ ეეცრას. 8).

8) ზანგების მოგვებმაც ასე იციან: როცა ავადმყოფს არ შეუძლიან მათთან მისვლა, მაშინ იმის ტანისამოსსა, თუ სხვას რასმე ამის მსგავსზედ შეულოცვენ ხოლმე.

ეს მაგალითი, სულ სხვა სფეროს მოვლენიდან ამოღებული, რა თქმა უნდა, შედარებულ ერთა ნათესავობისა და ერთობის მომასწავებელი არ არის. იგი მარტო იმას გვაუწყებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ერთისა და იმავე გზით უვლია თავის წარმატების გზაზედ, ერთ ნაირს შიშსა და საფრთხეს ერთნაირი წაშალი მოჰყოლია და ერთნაირ მიზეზებს ერთნაირად გადუხრია, ერთნაირად გაუტაცნია გონება. გარდა ამისა, ეს მაგალითი შუქსა ჰფენს იმ წყვილადსა, რომელიც დღეს გარს ახვევია ჩვენგან მოყვანილს ჩვეულებას, გვშველის აღვადგინოთ ის, ეხლა დავიწყებული, აზრი ჩვეულებისა, რომელიც ოდესღაც ასულდგმარებდა თვითონ ჩვეულებას. ამ გზით იგი ხელს უწყობს გაგებას და ახსნას ეხლანდელისას, რომელიც თუმცა შერჩენია ცხოვრებას, მაგრამ არც თავი უჩანს, არც ბოლო და სასაცილოდ-ღა ასაგდები გაგებდომია მაშინ, როდესაც ერთს დროს თავისი შესაწყნარებელი მიზეზი ჰქონია და, მაშასადამე, საპატიო ყოფილა. ისტორია სხვა რაა, თუ არ გამოორკვევა, თუ არ ახსნა აწმყოსი წარსულისაგან.

აშკარაა, ამით ვერ ამოვწურეთ მთელი დარღული მნიშვნელობა „შედარებითის მეთოდისა“. ჩვენ შეგვეძლო ამ მეთოდის მაგალითები მოგვეყვანა სხვა მეცნიერებიდანაც, მაგალითებრ, შედარებითის მითოლოგიიდან, შედარებითის პოლიტიკიდან და სხვა ამისთანადამ, რომელნიც ერთად ჰშველი-

ან ისტორიას მის ქვემდებარე საძიებელში, მაგრამ ეს შორს წაგვიყვანდა. ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ რაცა ვსთქვით, ისიც საკმაოა დედა-ძარღვს ამ მეთოდისას კაცმა მიაგნოს. ამაზე მეტი სურვილი არც ჩვენა გვქონია. თუ მართლა ამ წინად თქმულმა ეს დედა-ძარღვი მეთოდისა გვაუწყა, ჩვენ ხელთ გვექმნება სასწორი განკითხვისა.

როცა ამ სასწორზე დავაყენებთ ავტორს **Письма о Грузии**-სას თვითთულ ცალკე შემთხვევაში, მაშინ გავიგებთ, ეს შედარებითი მეთოდი, მის ხელთ ამბად გაგონილი, ახალ მოდური ფრაზაა მტვრისა და ბუქის ასაყენებლად, თუ მართლა მის მიერ შეთვისებული გზაა კვლევისა. ავტორმა უკიჟინა არ-ცოდნა ამ მეთოდისა ჩვენს ლიტერატურას. ეს იქნება მართალიც იყოს, ხოლო კაცი, როცა მეორეს უკიჟინებს, შენ ეს საქმე არ იციო და თვითონ ჰკიდებს ხელს ისევე, როგორც დაწუნებული კაცი, მაშინ მოკიჟინე ან ცუდ-უბრალო ბაქიაა, ან თვითონაც არ იცის, რას ამბობს.

წერილი პესაძე

ახლა გავსინჯოთ, თავის ურარაო და ფუქის საგნის გამოსაკვლევად რა წყაროები და მასალები ჰქონია ავტორს „**Письма о Грузии**“-სას. ესეც საჭიროა ვიცოდეთ იმისათვის, რომ შევიტყოთ—რა

კბილის ისტორიაა ის მითამდა ისტორია, რომელსაც მოგვითხრობს ავტორი.

იგი სჩივის, რომ ტფილისში ამისათვის თითქმის არავითარი წყარო და მასალა ვერ ვიპოვეო, ვერც ევროპიული, ვერც რუსული⁹⁾. თვითონ ქართველებსაც ამის შესახებ არა გაუკეთებიათ-რაო. მთელს მათს ეხლანდელს ლიტერატურაში ერთი ნაწერიც არ არის, რომელსაც განეზრახოს კრიტიკულად გარჩევა და გამოკვლევა საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურისაო. თუმცა ხანდისხან პაწია წერილები იბეჭდებოდა შესახებ ამ საგნებისაო, მაგრამ ისეთის მიდგომით¹⁰⁾ არიან დაწერილნი, ან, უკედ ვსთქვათ, ისეთი უვიცობაა შედარებითის მეთოდისა, რომ არაფრად ღირანო, მასალადაც გამოსადგენი არ არიანო¹¹⁾.

⁹⁾ ჩვენში რომ ვსთქვათ, ან სხვაგან სად იპოვიდა იმის მასალასა და წყაროს, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ღონისაგან სკლის ერსაო?

¹⁰⁾ „სანდალას“ ნაჯღაბნი მაინც წაეკითხა, მაგრამ მიდგომა „ჰოს“ თქმაშიაც შესაძლოა და „რას“ თქმაშიაც. ამის მაგალითს თვითონ ავტორი მოგვცემს, როგორც თავის აღვილას დავინახავთ.

¹¹⁾ შემდეგში ვნახავთ, რომ ავტორს აქ ნათქვამი დავიწყებია და წამდაუწუმ ჩვენის მწერლების ნაწერებს იმოწმებს, ესე იგი, იმას, რაც მისევე სიტყვით, მასალადაც გამოსადგენი არ არიან და ზოგან ამაზე შორსაც მიდის. მაგალითებრ, მის მიერვე დაწუნებულის ქართლის ცხოვრების მოწმობით, იმასაც კი უარჰყოფს, რაც მსოფლიო ისტორიაში მეცნიერე-

აქვთ ერთი რაღაც მატთანე, „ქართლის ცხოვრება“ და ისიც იმ ყოფაშია, რომ პირველ-ყოფილი სახე არ შერჩენია, რადგანაც XVIII საუკ. ვახტანგ VI გადააკეთებინა რაღაც კომისიას, რომლის ღირსება და ჯეროვანება ამ საქმისათვის ისე არავინ იცისო, როგორც არავინ იცის — რა იქმნენ ის სიგელები და მატთანენი, რომელნიც ამ კომისიას უნდა შეემოწმებინაო. ავტორი სწამებს ამ კომისიას — არ ვიცით კი რა საბუთით, — რომ ტყუილი მეცნიერობა გასწიაო და, მითამ-და შესასწორებლად და შესამოწმებლად, მეტად ხელგაშლით იხმარა სპარსული და სომხური წყაროებიო. ამის გამო ჩამოაცალა თვით-ყოფილი ფერი, რომელიც თანა ზღვეს ხოლმე ყოველ გულ-უბრკვილო წერას თანამედროვე კაცისასაო. ეს საქართველოს მატთანე ამ ეხლანდელის სახით მოგვითხრობს უფრო უცხო ერთა ზედ მოქმედებას საქართველოზედ, ვიდრე იმას თუ — რა თავისებური და განსაკუთრებული ყოფა-ცხოვრება, მდგომარეობა ჰქონია და გამოუვლია საქართველოს ერსაო.

საიღამ ამოიკითხა ავტორმა ეს ასეთი მკვახე განსაკითხველი ჩვენის მატთანისა და რა საბუთით ამბობს ყოველს ამას — ამას ავტორი გულში ინახავს და ამისთანა ქცევას ასე ალაღ-ბედად ლაპა-

ბისაგან შეურყევლად დადგენილია. როგორ მოგწონთ ჯერ ესეთი მხვარში გახვევა ჩვენის საისტორიო მასალებისა და მერე ესე ბრმად განდიდება ერთისა და იმავე კაცისაგან.

რაკს იგი კრიტიკით გარჩევას თუ ეძახის, ან შედარებითს მეთოდს. სხვაში არ ვიცი და ამ შემთხვევაში ჩვენი, მის მიერ კიჟინად აგდებული, ლიტერატურა ცოტაოდნად მაგალითს აჩვენებდა — რა არის კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი, თუ რომ ავტორი თავის ახირებულს გუნებას არ გაჰყოლოდა და წაეკითხა ბ-ნ ბაქრაძის წერილი „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“ დავარწმუნებთ ავტორს, რომ ეს ბ-ნ ბაქრაძის წერილი — თუმცა ქართულის ლიტერატურისაა --- არამც თუ მასალად გამოსადეგია, ჭკუის მასწავლებელიც არის ახირებულთათვის.

თითქმის უფროს—ერთი სიტყვა, თითქმის უფროს — ერთი ასო ზემო მოყვანილ განკითხვისა, რომელიც ეგრე ალალ-ბედად ენაზე მოსდგომა ავტორს ქართლის ცხოვრების შესახებ, თავს არ დაიქერს, თუ კრიტიკამ ოდნავ მაინც კლანჭი გამოჰკრა, არამც თუ თავიდან ბოლომდე გამოჰშინა.

აქ ჩვენი ავტორი, „კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის“ ასეთი ტრფიალი, ყოვლად უკრიტიკოდ, ყოვლად „შეუდარებლად“ სხვის ფეხის ხმას თვალდახუჭული აჰყოლია, სახელდობრ, პროფესორ პატკანოვისას, უკვე საბუთიანად შენიშნულს ბ-ნ ბაქრაძისაგან მიდგომასა და ტყუილში. ამის მომქმედი კაცი სხვას უკიჟინებს კრიტიკის არ ხმარე-

ბას! მოდი და ნუ ეტყვი: ჯერ დაჯე და მერე სამართალი ისე ჰქმნო.

ამ სახით, ავტორი გვარწმუნებს, რომ თითქმის არავითარი მასალა და წყარო ხელთ არა ჰქონია არც ევროპიული, არც რუსული და არც ქართული¹²⁾. მაშ, საიდან-ღა შეგვიდგინა თავისი მითო-და ისტორია? ისტორია ხომ ალაღბებდად მოსაგონი და მოსაქსოვი არ არისო, ამბობს თვითონვე ავტორი: და ჩვენ იმას ვაძლევთ მკითხველს, რაც მიგვიღიაო¹³⁾. თუ ამ შემთხვევაში ამნაირი თავის გამართლება ჰქვაში მოსასვლელია, დღეს აქამომდე არ ვიცოდით. ეს ახალი თეორია გამართლებისა რომ მიუ-ბრუნოთ ავტორს, სასაცილო რამ გამოდის. სჩივის, მასალა და წყარო არა მქონდა-რაო, სჩანს არაფერი მიუღია-რა და, ნურას უკაცრავოდ, თუ არაფერსვე ვაძლევთო. ჩვენ კი ასე გვგონია, რომ, თუ ჩვენის ისტორიის დასაწერად არაფერი არ მიუღია, რადგანაც ამისათვის თითქმის არც მასალა ჰქონია, არც წყარო, არც უნდა ხელი მიეყო ისტორიის წერისათვის; ლოლიკა საქმისა ამას ითხოვს, რადგანაც „არარაისაგან არ იქმნების არარა-

¹²⁾ გვიკვირს, ქართულს მაინც ამისთანა ცილს რადასდებს? იმისათვის, რის გამორკვევაც თავდათავ ს გნად ჰქონია, ხომ „სანდალას“ ნაწერებიც საქმაოა.

¹³⁾ ნახე 53 გვერდი № 2 „Сѣв. Вѣстникъ“.... „Исторіи не сочиняють, — и мы даемъ читателю то, что получили сами“.

იცა“, შექსპირისა არ იყოს. ნეტა ძალას ვინ ატანდა, მაგრამ არა: საღერდელი წერისა აშლია და თითქო ამით ჰმართლოლობს თავს, რომ არა მიმიღია-რა და არას გაძლევთო. მერე მკითხველისა რა ზრალია, რომ ავტორს არა მიეღოს-რა, არც ამ მთისა, არც იმ მთისა.

ამისთანა შენიშვნას ცუდ-უბრალოდ გამოკიდებაში, ცუდ-უბრალოდ ახირებაში ნურავინ ჩამოგვართმევს. ჩვენ ბევრგან სხვაგანაც ვნახავთ, რომ ამისთანა თვალ-ხუჭუნა ნახტომები უცაბედად-კი არ მოსდის ავტორს, არამედ მისი მანერაა, მისი თვისებაა, მისი ხასიათია, მისი ზნეა წერისა. კრეტჩინ-სკისებური „сорвался“ ერთხელ ეპატიება კაცს, ორჯერ და ყოველ ნაბიჯზედ რომ საამსიტყვოდ გაუზდეს საქმე, ხელ-ჩასაჭიდებელი საბუთია ავტორის ღირსების ასაწონად და იმის გამოსაცნობად თუ — რას უნდა მოველოდეთ ამ ზნის პატრონისაგან.

მართალია, ავტორი გვეუბნება, რომ საცა-კი ხელი მიმიწვდებოდა, ყველგან მოგჩხრიკე და გამოაცასეთმა სიღარიბემ მასალისამაო¹⁴⁾, მაგრამ, თურმე ნუ იტყვი, მასალა ცხვირ წინა სდებია, მერე ისეთი მასალა, რომლის გამო ფრიმანი ამბობს, რომ იმისათვის, ვინც იცის შედარებითის მეთოდის

¹⁴⁾ ბ-ნ ბაკრაძის წერილამდინაც რომ ავტორს ხელი ვერ მიუწვდენია, ძალიან ხელ-მოკლე უნდა იყოს.

გამოყენება, უფრო საიმედოა, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. რაღა თქმა უნდაო, ამბობს ავტორი **Письма о Грузіи**-სა, ამ საისტორიო მასალების სიღარიბეში გამორკვევა და შესწავლა საქართველოს ერის ეხლანდელ ცხოვრების ფორმებისა დიდს სამსახურს გაუწევს საქართველოს ისტორიასაო, რადგანაც, არა მგონია, სხვა იმისთანა ერი, რომლის წარსული ჯერ კიდევაც ისე ცოცხლად იყოს აწმყოში, როგორც ქართველებსა აქვთო¹⁵). ამ მხრით ქართულს ლიტერატურაში არავინ სცდილა შეჰხეზიყო ამ საგანსაო და მე პირველს შემხვდა შევეხო ჩემს წერილებშიო. ქება და დიდება!...

ცხადია, რომ ავტორსჰსურვებია ჩვენის ეხლანდელის ცხოვრების ფორმები გამოეძია და მარტო ეს გვიკვირს—რაღასასჩივის უმასალობას, უწყარობას, როცა ამისთანა ცოცხალი მასალა და წყარო თვალ-წინა სდებია. ნუ თუ აწმყოში ცოცხალი წარსული საკმაო და უკეთესი მასალა არ არის მეისტორიესათვის. სხვა, მართალი მეისტორიე სიხარულით ფეხზე არ დადგებოდა. რომ ამისთანა სარკე წარსულისა ხელთა ჰქონოდა და ესე ცხვირწინ, და ჩვენი ავტორი-კი მაინც გაიძახის—მასალე-

¹⁵) აი თვითონ ავტორის სიტყვები: „ . . . нѣтъ, кажется, народа, у котораго прошлое было такъ еще живо въ настоящемъ, какъ у грузинъ“. Вамъ и книги въ руки, ეტყოდა ამაზედ ავტორს რუსი.

ბის სიღარიბემ გამოაცაო. სხვა რაღა მასალა უნდა ამაზედ მდიდარი, როცა წარსული ცოცხალია აწმყოში, როცა, მაშასადამე, ცოცხალი მთხრობელი და მოწამე გვყავს? აქ რაღაც უთავბოლო ლაპარაკია ავტორისა, თორემ ჯერიმის თქმა რა არის, არა ვიპოვე რაო და მერე იმისა, რომ საქართველოს ერის აწმყოში წარსული ისე ცოცხლად არის, როგორც, მგონია, არსადაო.

თუ ეს რაღაც ნაირი „იყოდა და არა იყო-რა“ არ არის, მაშ, უნდა ვიგულოვოთ, რომ ავტორი ან ტყუილადა სჩივის მასალის უქონლობას, ან, პირიქით, ხელთა ჰქონია იმისთანა მასალა, რომელიც ყველა სხვა მასალას აღემატება სისრულით, უტყუარობით და ზედ-მიწევნილობით. რომელი ერთი დაფუჯერო? ჩვენის ფიქრით, არც ერთი, იმიტომ რომ არც ერთია უეჭველი და არც მეორე და, თუ ავტორი ხან ერთს ამბობს, ხან მეორეს და ორივე ერთი ჰგონია— ეგ მისი განსაკუთრებული მანერაა, რომელსაც იმის წერილებში თითქმის ყოველ ნაბიჯზედ ხან ბოლო უჩანს, ხან თავი.

ეხლა ვიცი, — რა საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავის წერილებისათვის ხელი მიუყვია, რა მეთოდას კვლევისას უნდა მოველოდეთ მისგან და რა მასალები ჰქონია. ამის შემდეგ თვით მის შეთხზულს ისტორიას შევუდგებით და ფეხ და ფეხ მივყვებით, რომ გავიგოთ—რა ისტორიაა ის მისი ისტორია. ნუ-ღა დაგვემდურებით, რომ

ასე შორიდამ და გძლად მოვუარეთ. ჩიტი ბრდღვნად არა ჰღირდა, უკან დევნა მეტი იყოვო. მართალია ეს, მაგრამ ასე სასაცილოდ აგდება ყველაფრისა, ასეთი შელახვა და შებლაღვა ლოდიკისა, ცოდნისა, მეცნიერებისა, ლიტერატურისა, ნამყოსი, აწმყოსი, მერმისისა, ასეთი „იყოდა არა იყო-რა“ მარტო იმისათვის, რომ ჯაცმა ბოლოს და ბოლოს გვითხრას, სრული ინტენსიური ცხოვრება ღონისაგან სკლის ერსა და არა-ინტენსიური-კი ძალ-ღონეს უნახავს მერმისისათვისაო,—რაჲ გინდა სთქვით—ბრდღვნადაცა ჰღირს და დევნადაც.

წერილი მეოთხე.

ავტორი Письма о Грузии-სა თავის მეორე წერილის ბოლოში ამბობს, რომ თუ ისტორიის წინად-ყოფილი დრო საქართველოსი არ გამოგვერკვია, ვერას გავიგებდით ვერც ქართველების ლიტერატურისას, ვერც ეხლანდელის მათის ყოფაცხოვრების ვითარებასაო და ამიტომაც უპირატესი ყურადღება მივაქციეთ ისტორიის პირველ-ყოფილ დროს საქართველოსასაო.

სჩანს, სწორედ ამ აზრით მიჰყოლია ავტორი ჩვენის ძველის-ძველ ვითარების მოთხრობას. სჩანს, რომ ეს აზრი უკვე შეუსრულებია კიდევც, თორემ არ იტყოდა,—უამისოდ ვერას გავიგებდითო. ჯერ-

ხანად, მეტი რა გზაა, უნდა დავუჯეროთ ავტორსა, რომ მითამ-და ჩვენს ხბოს მგელი დაუჭერია. ხომ ესეა, მაგრამ ნუ-კი გგონიათ, რომ ავტორი მართლა რასმე განუწყვეტელს ძაფს გააბამს იმ დროდამ დღევანდლამდე, ან რომელსამე ვითარებას დღევანდლისას აგვიხსნის წარსულითა. სრულებითაც არა, თუ არ მივიღეთ სახეში თავი და თავი და, ჩვენის ფიქრით, განგებ აკვიატებული აზრი ავტორისა, რომ ქართველებს თავისი არც არა ჰქონიათ-რა თითქმის წინად და არც არა აქვათ-რა ეხლაო. აქედამ გამოჰყავს, ნუგეშად ჩვენდა, თავისი სასაცილო თეორია „ლონის შენახვისა მერმისისათვის“ და თითქო ბარაქალასაც გვეუბნება ქართველებს, რომ დასაბამიდან დღევანდლამდე არა გიკეთებიათ-რა და ამ გზით ლონე შეგინახავთ მერმისისათვისაო.

ჩვენ დავპირდით მკითხველს, რომ ფეხ და ფეხ მიეყვებით ავტორსა, მაგრამ, როცა საქმეს გულღვიძლამდე ჩავაკვირდით, ჩვენი დაპირებული სანანურად გაგვიხდა. ვერ წარმოიდგენს კაცი—რა ზედ-მიუყოლებელს, რა არევ-დარეულს მოთხრობას თავს წავაწყდით, როცა ავტორის დაბნეულ აზრების ან-ჟსხვას ხელი მიეყავით. ასეთს სკუპ-სკუპებს, ასეთს უეცარს კამარებს, ასეთს ასკინკილად ხტომას განგებ ამისათვის დაწერილს წერილში თუ ჰნახავს კაცი. ჩვენს ისტორიას ნულარ იკითხავთ: აქ კაცს დაუსჯელად შეუძლიან თავის ნებაზედ

ნავარდი. ავტორს მსოფლიო ისტორია-კი თავდაყირა გადმოუტრიალებია და იმისთანა ამბები გამოჰპარვია, რომ დღეს მეოთხე კლასისი შეგირდისათვის შეუნდობელია. არც ქრონოლოგია-დაა, არც გეოგრაფია, არც ისტორიისაგან შეურყევლად გამორკვეული საბუთები, თითქო ავტორს სმარადღოვის ისტორია უკანასკნელ სიტყვად მეცნიერებისა მიუჩნევია და თითქო მას აქედ ისტორიას ფეხიც არ წაუდგამს წინა. გარდა ამისა, ერთგან რომ ერთს იტყვის ავტორი, მეორეგან სულ სხვას ამბობს, „უმსგავსოს და შორი-შორსა“ იმავე რიხით და გადაწვეტილებით, როგორც პირველს. ერთსა და იმავე საგანზედ ერთგან რომ ჰო აქვს, მეორეგან არა და ზოგჯერ ისეც მოხდება ხოლმე, რომ არც ჰოა და არც არა ამას ყველაფერს თავის ადგილას ვნახავთ.

და თუ ეხლა ამას ვიხსენიებთ, მარტო იმისათვის, რომ ბოდიში მოვიხადოთ წინაღვე, თუ ამ რიგად არეულმა წაჯექ-უკუჯექობამ ავტორისამ, ჩვენდა უნებურად, აგვითრია და ღარსავით გასაბმელი სიტყვა-მიგვახვევ-მოგვახვეინა მკითხველის მოსაწყენად.

ავტორი იწყებს-რა ჩვენს ძველის-ძველ ისტორიას, ამბობს, რომ მაშინ, როდესაც სირიის ზღვის-პირას ჯერ კიდევ ჰბატონობდა სიღონი და ფინიკიის ხომალდები უკვე კიდევ ჰლახავდნენ ხმელთა შუა ზღვას, ეგეისას და შავს ზღვასა, როცა ტიგროსსა და ევფრატს შუა მდებარე ვაკეზედ ჰყვავდა ჯერ კიდევ ძველ ქალღეის სამეფო და

თავ-მომწონე მპყრობელნი ეგვიპტისა უკვე წარსულადა სთვლიდნენ მეცხრამეტე დინასტიას, მაშინ პირველად ვხედავთ საამიცანო სახელებს თორგომისას, თუბალისას და მოაოხისასაო. ამ სახელებს იხსენიებს მოსე წინასწარმეტყველი თავის შექმნათა წიგნშიო, უმატებს ავტორი სხოლიოში. ნეტა რა საუკუნე იყო ეს საუკუნე ქართველების პირველ ხსენებისა?

ავტორი მოურიდებლად გვეუბნება, რომ ეს ამბები ერთსა და იმავე დროს იყოფო, სახელდობრ, ოც-და თორმეტ საუკუნას წინიდ. გამოვიძიოთ ეს დანადგენი ავტორისა. [ავტორის სამი ათას ორას წლიდამ რომ გამოვთვალოთ 1889 წელი ქრისტეს აქედ, დარჩება 1311 წელი ქრისტეს წინად, ესე იგი, უკანასკნელნი წელნი მეთორმეტე საუკუნისა.

სიღონის ბატონობის დასასრულად ისტორიაში მიღებულია მეთორმეტე საუკუნე¹⁶⁾. ფინიკია უკვე ჰლახავდა ხმელთა შუა ზღვასა ჯერ კიდევ მეოცე საუკუნეში ქრისტეს წინად¹⁷⁾; მეცხრამეტე დინასტია ეგვიპტეში დასრულდა მეთორმეტე საუკუნის დასასრულს; მოსე წინასწარმეტყველი გარდაიცვალა მეხუთმეტე საუკუნის¹⁸⁾ დასასრულს. ძველქალდეის სამეფოს ყვავილოვანება ჯერ იყო სარგონ I-სა და მისის შვილის ნარამ სინის დროს და

¹⁶⁾ ვებერი, ტომი I, გვერდი 500.

¹⁷⁾ შლოსსერი, ტ. I გვერდი 55.

¹⁸⁾ შლოსსერი, ტ. I, გვერდი 51.

მეორედ მაშინ, როცა კასნი, ელამის მთიულთა ნათესავი ერი დაეცა ქალდეას და დაიპყრა. როდის იყო ეს დრო, ისტორიამ ჯერ არ იცის ¹⁹⁾ და ჩვენს ავტორს-კი შეუტყვია, რომ ოცდა-თორმეტ საუკუნის წინად ყოფილა.

დააკვირდით ყოველ ამას, შეადარეთ ავტორის ნათქვამს და მერე გამოიცანით—რა დროს ჰგულისხმობს ავტორი ქართველების პირველ ხსენებისას. ჯერ ყველაზედ უწინარეს ვიკითხოთ,—ეს რა ამბავია, რომ ჯერ ისტორიულ მეცნიერებისაგან გამოურკვეველი დრო ძველის ქალდეის ყვავილოვანებისა ისტორიულ მეცნიერებისაგან ცნობილი არ არის და ჩვენმა ავტორმა ზედ-მიწევნით საიღამ გამოარკვია. ერთი რატო არ უჩვენებს ამის საბუთს სადმე?! ხომ აღმომჩენის სახელს დაიგდებდა საქვეყნოდ და რატიმ მოჰრიდებია ამისთანა გამტაცებელს საცდურსა?! თუ სმარაგდოვის და სხვა ამისთანა დაობებულს ისტორიას იმოწმებს ავტორი, ამაზედ ვუპასუხებთ, რომ ყოველივე უწინდელი თხრობილი, თუნდ ნინსა და სემირამიდაზედ ²⁰⁾, დღეს სულ ზღაპრად მიჩნეული აქვს ისტორიასა. თუ ავტორი მიგვითითებს ბაბილონის აყვავების ხანაზე, რომელიც ბოლოს დროს ეწვია ბაბილონსა, ეგ

¹⁹⁾ ვებერი. ტ. I, გვ. 431.

²⁰⁾ იქავ: გვერდი 444, 445.

ზომ ნაბუქოდონოსორის დროს იყო, მეშვიდე საუკუნის დასასრულს ²¹⁾ კრისტეს წინად.

ესთქვათ, ყოველს ამაში გამოგვეყიდა ავტორი და, ასე თუ ისე, თავი იმართლა. მოსე წინასწარმეტყველის ამბავს ხომ ვეღარსად წაუვა. ავტორის სიტყვით, 1311 წლის წინად კრისტეს შობამდე არავის უხსენებია ქართველთა თესლი. მოსე წინასწარმეტყველი, რომელმაც, ავტორისავე სიტყვით, პირველად ახსენა ქართველთა ნათესავი, გარდაიცვალა 1480 ²²⁾ წ. კრისტეს შობამდე. გამოდის, რომ მოსე წინასწარმეტყველი ჯერ გარდაცვლილა და მერე, როცა მიცვალების დღიდან 169 წელიწადი გასულა, უხსენებია ჩვენის ერის ნათესავთა სახელები. ისტორიის სასაცილოდ აგდება მეტი-ღა გნებავთ! მართალია, მოსე წინასწარმეტყველად ცნობილია, მაგრამ მისი მკვდრეთით აღდგენა-კი 169 წლის შემდეგ აქამომდე არავის გაუგონია. თქმა არ უნდა, რომ ეს მკვდრეთით აღდგენა მოსესი ჩვენის ავტორის სასწაულით არის მომხდარი, იმ სასწაულით, რომელსაც მარტო ჩვენებური, მდაბიური „დიამციკოს“-ლა ეოქმის.

ამ სახით, ჩვენს ავტორს არაფრად მიაჩნია, რომ ერთმანეთში ურევს სხვა-და-სხვა ამბებს დომხალსავით, ვითომ-და ერთისა და იმავე დროისანი არი-

²¹⁾ იქავ: 474.

²²⁾ შლოსსერი, ტ. I გვ. 51.

ანო მაშინ, როდესაც ზოგ ამბებ შორის ჰთაბაუ-
თობს ასი, ორასი და უფრო მეტი წელიწადიცა-
ეს გახლავთ ის კაცი, რომელმაც ასე გაბედულად
უკიჟინა ჩვენს ლიტერატურას კრიტიკით ა შეჰხე-
ბია ისტორიასაო. დალოცვილს, თვითონ კი ისიც
ვერ გამოურკვევია, რაც სამეცნიერო კრიტიკას
უკვე გამორკვეული აქვს.

ესეც ყველა შევუნდოთ ავტორსა, რადგანაც
უფსრულოების წინაშე ასი, ორასი და სამასი წელი-
წადი ბევრი არაფერია. საქმე ის არის, რომ შემ-
დეგ ამისა ერთხელ წახალისებული ავტორი სისა-
და ორასის წლის გამოპარებას არა სჯერდება,
მთელს რვაას წელიწადს ჩაილულის წყალს ასმევს.
ქართველების პირველ ხსენების შემდეგ, ესე იგი,
მეთოთხმეტე საუკუნის დასასრულიდამ, გადის კი-
დეგ რვაასი წელიწადიო, ამბობს ავტორი: ეპოქა
მითებისა წავიდა, საბერძნეთი თითქმის ათავებს სო-
ლონის ეპოქასა; ძველი ქალდეა უთმობს ადგილს
ასურეთსა, რომელზედაც უკვე ხმალ-ამოღებულნი
არიან დევ-გმირნი ირანისა, — და თუბალებსა, მო-
სოხებსა და კოლხიდელებს ისტორია არ ახსენებსო.

ეს დრო, ავტორის ანგარიშს რომ მივყევით,
უნდა იყოს ხუთასიანი წელიწადი ქრისტეს შობამ-
დე, ანუ უკედ ვსთქვათ, მეექვსე საუკუნე. ესე
უნდა ვიფიქროთ, რადგანანც სოლონი გარდაიცვა-
ლა 559 წელსა ²³⁾. ხოლო ძველ ქალდეამ დაუთ-

²³⁾ შლოსერი, ტ. I, გვ. 156.

მო ასურეთს თავისი ადგილი მეცამეტე საუკუნის დასაწყისს, რადგანაც ასურელთა მეფემ თუგლათ-ადარმა დაიპყრა ბაბილონი 1290 წ. ²⁴⁾ და თითქმის ნაბუქოდონოსორამდე, ესე იგი, მეშვიდე საუკუნემდე ბაბილონი ასურელთა ხელიდამ არ გამოსულა. მიდ-სპარსნი, ესე იგი, ირანელნი ხმალ-მოსაქნევად მიიღწივნენ მარტო ჯერ მიდია—კიაკ-სარისა (633—593 წ.) და მერე სპარსეთი—კიროსის († 530 წ.) დროს. ამ სახით ჰხედავთ, რომ ავტორს მეექვსე, მეშვიდე, მეცამეტე საუკუნის ამბები ერთისა და იმავე დროისანი ჰგონებია. ეს კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, რომ ავტორი გვარწმუნებს, ვითომ იმ დღიდან მეექვსე საუკუნემდე ისტორია აღარ იხსენიებს თუბალებსა, მოსოხებსა და კოლხიდელებსაო.

სხვა არა იყოს-რა. მარტო არგონავტების კოლხიდაში მოსვლა რომ ფიქრად მოსვლოდა ავტორს, აშას არ იტყოდა. არგონავტების მოსვლა კოლხიდაში 1263 წელიწადშია²⁵⁾ ცნობილი ქრისტეს შობამდე. თვითონ ავტორიც თავის პირველ წერილის პირველს გვერდზედვე იხსენიებს ამ ამბავს, მაშასადამე, აშკარაა, რომ მეთორმეტე საუკუნიდამ, რომელსაც ავტორი ჩვენის ხსენების დასაბამად სთვლის, რვა საუკუნე-კი არა, არც ორმოც-და-ათი წელიწადი გასულა. მას შემდეგ მიდ-სპარსთა ისტო-

²⁴⁾ ვებერი, ტ. I, გვერდი 449.

²⁵⁾ შლოსერი, ტ. I, გვერდი 86.

რიის სარბიელზედ გამოსვლამდე, ესე იგი, მეშვიდე და მეექვსე საუკუნემდე ხსენება ქართველთა ნათესავისა არ შეწყვეტილა და მიდ-სპარსთა მერე ხომ, ავტორისავე სიტყვით, ეგ ხსენება არის და არის.

გვიკვირს, ავტორმა რაზედ გაგვახვია ქართველები მჩვარში და გვეუბნება რიხით, ვითომც მეტორმეტე საუკუნიდამ ქრისტეს შობამდე მეშვიდე-მექვსე საუკუნემდე არავის ვუხსენებივართ. მართალია, დიდი არაფერი ადგილი გვკერია მსოფლიო ისტორიაში, მაგრამ იმოდენად-კი მაინცა ვართ ჩადგებული მაჩანჩალად, რომ ისტორია გაუწყვეტლივ გვიხსენიებს²⁶ აკი ვსთქვით, რომ დღეს სმარადღოვისა და ბარათაშვილის ისტორიით კაცი ფონს ველარ გავა. მას აქედ ისტორიამ ბევრი რამ ახალი და უტყუარი საბუთები შეიძინა.

მას აქედ, რაც ლურსმულმა წერილებმა თავისი გული გადუშალა მეცნიერებას წასაკითხად, რაულსონის, ტალბოტის, ჰინკსის და ოპერტის წყალობითა, მას აქედ, რაც ლენორმანმა და ამ ბოლოს ხანებში, — სულ ოთხი-ხუთი წელიწადიც არ არის, — სეისმა ვანთან ნაპოვნი ლურსმული წერილები გამოარკვიეს, ექვი აღარავისა აქვს, რომ ქართველთა უძველესი დედა-ბინა სხვათა შორის არმენიაც ყოფილა, ესე იგი, ვანის ტბისა და არარატის მიდამო ადგილები არზრუმ-თურთ. ლენორმანმა²⁶) და

²⁶) წერილი ლენორმანისა არმენოლოგ დელოარიესთან მიწერილი 25 მაისს 1871 წ. ამ წერილის თარგმანი მზადდება და „ივერიაში“ იქმნება დაბეჭდილი თავის დროზედ.

მის შემდეგ ინგლისელმა სეისმა საქვეყნოდ დაამტკიცეს, რომ ეგრედ წოდებული ძველად „არმენია“ გეოგრაფიული სახელია და არა ეტნოგრაფიული. მათის სიტყვით, აქა მდგარან სხვა და სხვა სახელწოდების თემნი ქართველის თესლისანი, რომელთა შორის ყველაზედ უდიდესი და უძლიერესი ყოფილა ერთი თემი, სახელად „ნაირი“. ლენორმანის გამოძიებით, სომხები, ანუ, უკედ ვსთქვათ, ჰაოსიანი ფრიგიელთა ნათესაობისა არიან, კიროსის დროს მოსწყვეტიან ფრიგიას, გადმოსულან „არმენიაში“ და ადგილის სახელი თავიანთ სახელად გაუხდიათ. ამაში ლენორმანს ჰმოწმობს თვით ისტორიის მამათ-მთავარი ჰეროდოტე.

ამ მეცნიერთა წყალობით, დღეს ჩვენ ღონისძიება გვაქვს ჩამოვთვალოთ სახელები ქართველთა თესლის თემთა ადგილებისა არმენიაში, მაგალითებრ, „ნაირი“, მხარე, რომელიც იყო ტიგროსისა და ეფფრატის სათავესთან, „მანნა“—ვანის ტბასთან, „მუსასირი“ ამ ტბის ჩრდილოდ. „მილიდი“, „მილიდისი“ (არზრუმი) და ბოლოს „ურარტი“, ანუ „არარტი“ მტკვრისა და არეზს შუა.

ყველაზე ძველი ლურსმული ნაწერი, რომელიც ჩვენ გვიხსენიებს, ეკუთვნის ასურელთა მეფეს თუგლათ-პალასარსა, მეთორმეტე საუკუნეში მცხოვრებელს. მას მერმედ ჩვენ გვიხსენიებს მეცხრე საუკუნეში ასურელთა მეფევე ასსურ-ნაზირ-აბალი და აქედამ ჩვენი ხსენება არ შეწყვეტილა ასსურ-ბან-

აბალამდე, რომელიც ცხოვრებდა 668—625 წ. ქრისტეს შობამდე და ამის შემდეგ ხომ მიდ-სპარს-ნი, ესე იგი, ირანი გამოდის და ირანს კი ხომ ენახედ აკერია ჩვენი ხსენება, როგორც თვითონ ავტორიც ამბობს. ამ მეთორმეტე საუკ. დაწყებული მეშვიდე საუკ. სახელდობრ, 625 წლამდე, „არმენია“ ასსურეთის სამაზარი მოედანი ყოფილა. ამ დროთა მანძილზე ასურთა მეფენი თითქმის განუწყვეტლივ გვიხსენიებენ ასე, რომ ლურსმულნი ნაწერნი ღონისძიებას გვაძლევენ თვით ჩვენთა თემთა მთავრების სახელებიც ჩამოვთვალოთ. მაგალითებრ, მერვე საუკუნეში თუგლათ-აბალ-ასარი II თავის ლურსმულს ნაწერში იხსენიებს თუბალთა მეფეს „უასამს“-ს, ურარტის მეფეს „ურსა“-ს, და მის ძმას „არგისტი“-ს, ზიქართისას — „მიტატი“-ს, მანისას — „ირანსუ“-ს, ირანსუს შვილს „აზო“-ს, „ულოსუნ“-ს, მის ბიძაშვილს; მილდისისას — „ბალადატი“-ს და ბოლოს ხანებში ასსურ-ბან-აბალის დროს (668—625 წ.) იხსენიებს ურარტისავე მეფეს „სადურ“-ს. ამას გარდა, თვითონ ლენორმანსაც მოჰყავს იმავე ლურსმულ ნაწერებიდან სხვა მეფეების სახელებიცა, რომელთ შორის დასახსოვრები არიან „არამ, ანუ, არან და აზო“. დასახსოვრები არიან იმიტომ, რომ ჩვენს ახლად ნაპოვნ ქართულ მატთანესაც მეცხრე საუკუნისას დაჰხსოვებია ეს სახელები და, თუმცა ქრონოლოგია მათიანესი ამ შემთხვევაში არ ეთანხმება ლურსმულ ნაწერისას, მაგ-

რამ თვით მაგ სახელების შერჩენაცა და დახსოვ-
ბაც ჩვენის მატთანესაგან უმნიშვნელო არ არის.

აი ეს მთელი ხანა ჩვენის ისტორიისა გამოჰ-
პარვია ჩვენს კრიტიკით და შედარებითის მეთოდით
მოსილს ავტორსა, რომელსაც ამასთანავე თავიც
მოაქვს, ვითომც მე პირველი ვარო ამ მხრით გამომ-
დიებელი ქართულის ისტორიისაო. იქნება გვითხრას,
რომ ეგ „ურარტი-მურარტი“ მე არ ვიციო, ან
მოსოხი, ან თუბალი მიჩვენეთ, რომ ეხსენებინათო.
მეთორმეტე საუკუნის თუგლათ-პალასარი I იხსე-
ნიებს „მუსკაებს“, იგივე „მოსხებია“, აგრეთვე ას-
სურ ნაზირ-აბალი მეცხრე საუკუნეში, თუგლათ-აბა-
ლასარი II (744—726 წ.)—„თუბალებს“ და ბო-
ლოს სინაქერიბი (704—681 წ.) და ასსურ-ბან-
აბალი—„ქალდუ“-ს, რომელიც—ვინ იცის—იქნება
ჩვენი „ქართლიც“ გამოჰდგეს, თუმცა ამას ჩვენ
მარტო ვვარაუდობთ და დიდის სიფრთხილითაც
ვახსენებთ, ისიც ჯერ იმიტომ, რომ სიტყვამ მოი-
ტანა და მერე იმიტომ-რომ ეგ „ქალდუ“ არმენია-
შივეა ნაჩვენები, ვითარცა ბინა ქართველთა ნათე-
სავის ცალკე თემისა.

აქ ავტორი თავს ვერ გაიმართლებს იმითი, რომ
საღამდენაც ხელი მიმიწვდებოდა, მოვჩხრიკე და
მასალა ვერ ვიპოვეო ტფილისში.

საბუთი გვაქვს, აქ არ დავუჯეროთ ავტორს
ეს მითამ-და მისი ხელის გაწვდენა. ის ცნობები,
რომელიც ჩვენ მოვიყვანეთ, მოხსენებულთა თვით

ზაიცევის ისტორიაში²⁷⁾, რომელიც ტფილისში, არამც თუ იყიდება წიგნის მაღაზიაში, ყველა გიმნაზიის შეგირდსაცა აქვს. ნუ თუ ამ წიგნამდენაც ხელი ვერ მიაწვდინა ჩვენის პირველ-ყოფილ დროების თამამმა გამომცემებელმა? ამას ვინა სჩივის: თავის პირველ წერილის 7 გვერდზედ²⁸⁾ ავტორი მისებურის ხელგაშლით გვარწმუნებს, რომ ასსურეთი არც პოლიტიკურად, არც გეოგრაფიულად არ ეხებოდა საქართველოსაო (!).

პოლიტიკურად ეხებოდა თუ არა, ეს ხომ ვნახეთ. გეოგრაფიულად ეხებოდა თუ არა, ამასაც ეხლა ვნახეთ, თუ ძველის ისტორიის რუკას წინ დავიდებთ. ეს რუკა გვაჩვენებს, რომ საქართველოს სამხრეთ დასავლეთით ასურეთი უდევს და სამხრეთ აღმოსავლეთით—მიდ-სპარსეთი, მერე ისე, რომ სატახტო ქალაქი ასურეთისა ნინეფია უფრო ახლო სჩანს, ვიდრე მიდიის—ეკატანი და სპარსეთის პერსეპოლი. ან ამისი არ-ცოდნა როგორ-ღა მოეკითხება იმ კაცს, რომელმაც არ იცის დღევანდელი ამბავიც, ესე იგი, იმისთანა ამბავი, რომელიც დღე-

²⁷⁾ Исторія Востока, Зайцева.

²⁸⁾ აი ავტორის სიტყვები: жители мцхет.... ესე იგი, ქართველები, „будучи подъ вліяніємъ ближайшихъ сосѣдей своихъ—мидянъ и персовъ, заимствовали символы сабаизма, но не прямо изъ Ассиріи, съ которой они не соприкасались ни политически, ни географически“.

საც ყველა მეურმემ იცის ჩვენში ყოველ ფეხის
გადადგმაზე. მაგალითებრ, მეორე წერილის 37,
38 გვერდზე ავტორი გვარწმუნებს, რომ მცხეთა
დარიალის ხეობის შესავალშია²⁹). სად დარიალი
და სად მცხეთა! მცხეთა, ბავშვმაც. კი იცის ჩვენში,
რომ არაგვის ხეობის შესავალშია და დარიალის
ხეობასა და არაგვის შუა ერთი უშველელბელი წყალთ
გამყრელი ზურგია მთისა აბანოს - გუდაურ-კაი-
შაურისა, რომელს აქეთ, სამხრეთისაკენ, არაგვი
ჩამოუდის და იქით, ჩრდილოეთისაკენ თერგი, და-
რიალის ხეობის გამჟრელი. მინამ კაცი ამ მთის
ზურგამდე მივა, უნდა გაიაროს მცხეთიდან არა-
გვის ხეობა; მერე შეჰხვდეს გუდამაყრის ხეობას;
შეუხვიოს მთიულეთისას; აქ მიაწყდეს ხსენებულ
წყალთა გამყრელ მთას; გადავიდეს ამ მთის ზურგსა;
აბანოსა, კობის და სნოს ხეობას კარგა მანძილზე
გასცდეს და ბოლოს და ბოლოს დარიალის ხეო-
ბაში ჩავიდეს L ნუ თუ ამის საცოდნელადაც ხელი
ვერ მიაწვდინა კრიტიკითა და შედარებითის მეთო-
დით შეჭურვილმა ავტორმა! დალოცვილი, პირ-
ველ შეხვედრილ მეურმეს მაინც ჰკითხავდა!

აი რა გვარ მეცნიერთან, რა გვარ ცოდნის
პატრონთან გვაქვს საქმე, ჩვენდა სამწუხაროდ და

²⁹) აი ავტორის სიტყვები: Кіаксаръ... „позабатил-
ся укрѣпить Мцхетъ, резиденцію старшаго мама-
сахлиса, расположенную у входа въ дарьялское
ущелье“.

მკითხველის მოსაწყენდ. ეს იქონიეთ სახეში და შეგვიბრალეთ ჯერ ჩვენ, რომელსაც წილად გვხვდა გარჩევა ავტორისა, და მერე რუსული ჟურნალი **СѢВ. ВѢСТНИКЪ**-ი, რომელმაც დაჰბეჭდა ამ ავტორის ორი წერილი.

დღეს, რაცა ვსთქვით, ესეც კმარა. რაკი დავპირდით მკითხველს თავიდან ბოლომდე მივყევით ავტორსაო, ჩვენ ამ პირობას აღარ გადავალთ და სხვა მარგალიტებს ავტორისას შემდეგ გავარჩევთ. ეხლა-კი მაინც ამას ვიტყვით: კაცს რომ ჯერ ისიც არ შეუტყვია, მცხეთა სადარის, დარიალის ხეობა-შია, თუ არაგვისაში, და სტრაბონი ბერძენთა მწერალია, თუ რომაელთა³⁰⁾, აბა, საიდან შეგვიტყობდა, რაც პირველ-ყოფილ დროებას ჩვენის ისტორიისას შეეხება. ამაზეა ნათქვამი, რომ სანეკრე ჰნახა და სახტომი კი არ გაუსინჯაო.

წერილი მეხუთე.

მოგვითხრა-რა თავისებური ისტორია მოსოხთა, თუბალთა და კოლხიდელთა ხსენებისა, ავტორი **Письма о Грузии**-სა გვეუბნება, რომ ისტორია

³⁰⁾ ავტორი თავის პირველ წერილის პირველ გვერდზედვე გვეუბნება, რომ სტრაბონი რომაელთა მწერალიაო. ესეც ახალი ამბავი და ახალი საბუთი ავტორის გულ-ახდილ არცოდნისა.

ათასის წლის¹⁾ ღუმილის შემდეგ ხელ-ახლად ახსენებს პირველად, — ისიც გზა და გზა, — თუბალებსა და მოსოხებსაო. ვინ არიან ეს თუბალები და მოსოხები ბიბლიისა და საამოცანო კოლხიდელნი არგონავთებისაო, ჰკითხულობს შედარებითის მეთოდის და კრიტიკის თვით-მყრობელი ავტორი. ეგენი არიან ქართველთა ნათესაობის შტონიო, გვაუწყებს იგი იქვე. ჩვენც აგრე გვგონია, მაგრამ ამისათვის მარტო ერთი და ისიც სასაცილო საბუთი მოჰყავს ყველაფერზედ ეჭვით მჭვრეტელს ავტორსა. ამ შტოების ერთმანეთთან ნათესაობა იმითი მტკიცდებაო, რომ, ქეროდოტეს სიტყვით, სპარსეთის მეფის ქსერქსის ლაშკარში ყველა ესენი ერთის მხედართ-უფროსის ხელში იყვნენო²⁾. სტევა და თავისი ხელთ-უქმნელი ბეჭედი დაასვა. მოდით და შეშაღეთ-ღა, მოდით და ამისთანა კუდათა-უქმნელს ფილოსოფიას გაეჩეცით სადმე. მაშ, ყალბუხები, ყაზანის თათრები, ებრაელები, ქართველები, რუსები და სხვა მრავალის ტომის კაცნი სულ ერთის ნათესაობისანი ყოფილან, რადგანაც რუსეთის ჩმპერიაში, თუ მუდამ არა, ხშირად მაინც

¹⁾ ეხლა ათასის წლის ღუმილი ათის სტრიქონის წინად ზომ რვაასი იყო, ამავე ავტორის სიტყვით. ამ საზით, ორასი წელიწადი მიაფუჩენა ავტორმა ათის სტრიქონის მანძილზე. ჰნახეთ ავტორის პირველ წერილის 55 და 56 გვერდი.

²⁾ ზუმრობა-კი არ გვეგონათ: ჰნახეთ ავტორის პირველ წერილის 56 გვერდზედ სხოლიო.

ერთის მხედართ-უფროსის ხელში არიან. ამას გვი-
ქვიან შედარებითი მეთოდით კვლევა სხვა-და-სხვა
ერთა ნათესაობისა! ამას იქით, თუ გნებავდეთ შე-
იტყვით, სიპაები და ინგლისელები როგორ მოჰხვედ-
ებიან ერთმანეთსა, მარტო ის გამოიძიეთ—ერთის
მხედართ-უფროსის ხელში არიან, თუა არა. ეს
გახლავთ შედარებითი მეთოდი ავტორისა. რადგანაც
ენას ბრწყალი არ მოედება, შესაძლოა გვითხრან,—ეჰ,
თქვენ რა იცით, რა არის ფილოსოფია ისტორიისაო.
ჩვენ ამაზედ ვიტყვით, რომ თვით ისტორიის ფილო-
სოფიამაც არ იცის ეს ამისთანა ფილოსოფია ავ-
ტორისა. (სმენ / მღერ)

ამით ათავენს ავტორი აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოს ამბავს მოსოხთა, თუბალთა ხსენებისას და
ვინაობისას. მერე ამბობს, რომ რაც შეხება დასავ-
ლეთს საქართველოს, აქ ჯერ კიდევ 3200 წლის
წინად ქრისტეს შობამდე ძლევა-მოსილი მხედრობა
ეგვიპტის მეფის რამზეს დიდისა კოლხიდაში შევიდა
და რამდენიმე ეგვიპტელთა სოფელი გააშენაო. აქ
ავტორი იმასაც გვაუწყებს, ვითომც ჩვენ, ქართვე-
ლებს, ამ რამზესისაგან დასახლებულ ეგვიპტელთა-
გან გვესწავლოს ხენა-ფესფა და ზოგიერთი სხვა
ხელობა. ამაზე საუბარი მერე გვექნება, როცა ავ-
ტორს გამოვიწვევთ ჩვენის ძველის კულტურის
სათხრობლად. ეხლა-კი მარტო ავტორის ისტორიულ
მეცნიერებას ვიძიებთ. (მიმართა)

ავტორი პლინის იმოწმებს, — ისიც სულხან ბარათაშვილის³⁾ სიტყვით — მასზედ, ვითომც რამზეს დიდი კოლხიდაში ყოფილიყოს ოდესმე. დიდი საქმე იყო განა, რომ ავტორს, კრიტიკის ასეთს ტრფიალს, ეს ამბავი მართლა კრიტიკით გამოეძია?! ეხლა ხომ დამტკიცებულია და ყოველ ეჭვ გარედაც დაყენებულია, რომ ეგვიპტელნი საზოგადოდ და რამზეს დიდი საკუთრივ თავის დღეში არ გადმოსცილებიან ორონტას, მდინარეს ასსურეთის დასავლეთზე, რომელზედაც იდგა ქალაქი კადეში. ან რა ქვეაში მოსასვლელი იქნებოდა ეგვიპტელთათვის კოლხიდაში გამოსვლა, როცა მათი ერთად-ერთი ტკივილი და ნაღველი ის იყო, რომ ეფერატის⁴⁾ მხრით უშიშარ ყოფილიყვნენ.

მათი პოლიტიკა აქ სულ იმაზედ ჰტრიალებდა, რომ ასსურეთი დაემხოთ და დაემორჩილებინათ ზღვის პირი სირიისა⁵⁾, საიდანაც მტერნი მოსვენებას არ აძლევდნენ. ან თუნდ ესეც არ იყოს, როგორ გასცილდებოდნენ ამ ქვეყნებსა და შევიდონენ კოლხიდაში, როცა ასსურელებისა და სირიელებისთანა

³⁾ ღირს შესანიშნავია, რომ ამ შემთხვევაში ავტორი თ. სულხან ბარათაშვილს ხელსა ჰდებს მოწმად და თვით სულხან ბარათაშვილის ნაწერი დედანი-კი არ წაუკითხავს და დასჯერებია ბ-ნ მურიესაგან ფრანგულად შემოკლებულ ნათარგმნსა. ამას თვითონ ავტორი გვანიშნებს პირველ წერილის 57 გვერდზედ სხოლიოში.

⁴⁾ ვებერი, ტ. I, გვერდი 193

⁵⁾ იქავ, გვერდი 196.

დაუძინარნი მტერნი ზურგთ უკან დარჩებოდათ. რა თქმა უნდა, მხედართ-მთავრად, ან ბედის გამგებლად ეგვიპტელებს რომ ჩვენი ავტორი ჰყოლოდათ, უფრო შორსაც წავიდოდნენ. ვითომც ნახტომი შეეშლებოდათ თუ! მაგრამ ეგვიპტის ბედ-ზედ, სულ სხვა კაცები, უფრო წინდახედულები შესწრებიან, თორემ მალე გადაიჩეხებოდნენ სადმე კლდეში.

ან რალა შორს წასვლა გვინდა: ლენორმანმა, ამ სახელ-განთქულმა მცოდნემ აღმოსავლეთისამ, რომლის ავტორიტეტი ამისთანებში შეურყეველია, კარგა ხანია თვით ჰიეროგლიფურ ნაწერებით დაუმტკიცა ქვეყანას, რომ ეგვიპტელნი კავკასიაში არასოდეს არა ყოფილან და, ამ სახით, პლინის ტყუილი კოლხიდაში ეგვიპტელთა შემოსვლის შესახებ გამოაქვეყნა⁶⁾. ჩვენმა ავტორმა-კი ჯერ ხომ ასე მჩვარში გაახვია ჩვენი ქართველი მეისტორიენი, მათი ნაწერები მასალადაც გამოსადეგნი არ არიანო⁷ ეხლა კი ერთი ამ ქართველთა მეისტორიეთაგანის, სახელდობრ, ბარათაშვილის ნაწერი მასა-

⁶⁾ ეს ტყუილი რამზესის ვითომ-და ყოფნისა კოლხიდაში ეხლა საისტორიო სახელმძღვანელოშიაც კია შენიშნული. ჰნახეთ ტრაჩევსკის „Древняя Исторія“, გვერდი 40. მოდით და ამას იქით ენდეთ-ღა ავტორის ცოდნასა და იმის თავ-მოწონებულ ძიებას ჩვენის ძველის-ძველ ცხოვრებისას. გამოძიებულიც რომ თვალთ არ დაუნახავს, აბა, გამოუძიებელს როგორ-ღა დაინახავდა.

ლად-კი არა, საბუთადაც გამოიყენა, რომ მსოფლიო ისტორიაში უკვე დადგენილი და დამტკიცებული ამბავი გაამტყუნოს. ამ ზღაპრების შემდეგ, ავტორი თითქმის ცხრა გვერდს ანდომებს სხვა ზღაპრებს, რომელნიც შეეხებიან ქართულს ენას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიას, კულტურას, ხან სად ჩაჩხირულს, ხან სად, ვიმეორებთ—თვითვეულს ამას ჩვენ ცალკეც გამოვიძიებთ. ეხლა-კი ჩვენც ავტორსავით იმ რვა-ცხრა გვერდს თავს გადავახტებით და მუხლს მოვუყრიით ისევ ისტორიულ ამბებს მოთხრობას, რომელსაც იგი განაგრძობს მეორე წერილში წინანდებურის ხელგაშლითა და ცოდნის ქადილით.

პირველ წერილში ავტორმა ხომ დაასკვნა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნიდამ მეშვიდემდე არავის-ლა უხსენებია ქართველებიო და, როცა ამ მეშვიდე საუკუნეში სკვითებმა ქართველივით გადალახეს კილით-კიდედმდე აზიაო, მაშინ კულავ იხსენებიან მოსოხნი და თუბალებიო. ეს სკვითების ამბავი იმიტომ მოჰყავს ავტორსა, რომ სთქვას, ვითომც მთელი რვა თუ ათი საუკუნე ქართველებს ეძინათო. ამ სახითაო, განაგრძობს ავტორი მეორე წერილში, მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს შობამდე საშინელმა თავ-დასხმამ სკვითებისამ (ზოგან ხაზარებს ამბობს) გამოაღვიძა ტკბილის ძილისაგან ქართველები და გამოიყვანა დაუწყნარებელ ბრძოლის საქვეყნო მოედანზედაო. ხაზარები, შეჭირვებულნი მიდიის ძალოვან მეფის კიაქსარისაგან, შევიდნენ

იმ დრომდე შეუვალ ადგილებში კავკასიის მთისაში და, იპოვეს-რა დარიალის გასავალი, აქამდე ქართველთათვის უცნობი⁷⁾, გავიდნენ და კავკასიის ჩრდილოდ გაიმართეს თავისი სახელმწიფოვო. ჩვენ ხაზარების თუ სკვითების გამო არ გამოვეციდებით ავტორს, ეს მის ნებაზე მიგვივლია.

საქმე აქ იმაშია, რომ, ავტორის მიერ დაწუნებულ „ქართლის ცხოვრების“ მოწმობით, ავტორი უარ-ჰყოფს მსოფლიო ისტორიის დანადგენს. აქ რაკი კიაქსარი ახსენა, სხვათა შორის, იმასაც გვეუბნება, რომ კიაქსარმა ააშენა დარუბანდიო (დერბენტი) და ქართველებმა ამ დროდამ ისწავლეს ქვითკირის ხმარება შენობისათვისაო. ეხლა ყველანი ამბობენ, რომ დარუბანდი სასანიდებისაგან⁸⁾ არის აშენებული. ამას ჰმოწმობენ ყველა წყარონი აზიის ისტორიისა და ამასვე უჩვენებს თურმე ფალაური (პეხლეური) წარწერა დარუბანდისა. თუ

⁷⁾ ნუ დაგავიწყდებათ, რომ, ამავე ავტორის სიტყვით, მცხეთა დარიალის შესავალშია და გვიკვირს, ავტორს როგორ მოუთავსდა თავში, რომ ქართველებს თავისი სატახტო და დედა ქალაქი დარიალის შესავალში ჰქონიათ და დარიალი-კი არა სცოდნიათ, ვიდრე სკვითებმა არ დაანახვეს. მოდით და ან ერთი დაუჯერეთ და ან მეორე! კრიტიკა აქ თავის თავად ეტყოდა ამის მოქმელს კაცსა—მომიხმარეო, რომ კრიტიკისა მართლა რაიმე გაგება ჰქონოდა.

⁸⁾ სასანიდების დინასტია ავიდა სპარსეთის ტახტზედ 226 წელს ქრისტეს მერმედ (კორში, ტ. I, გვერდი 170) და კიაქსარი მეშვიდე საუკუნეში იყო ქრისტეს წინად.

აქ ავტორს დარუბანდად მიუღია „კასპიის კარი“, ამაშიაც შემცდარა, ჩვენის ფიქრით, რადგანაც, პტოლომეოსის გეოგრაფიით, „კასპიის კარი“, ანუ ქართლის ცხოვრების „ზღვის-კარი“ დარუბანდის დასავლეთით არის თურმე. აშკარაა, ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ მიჰშველებია აქ ავტორს. აი რა საბუთით ვამბობთ ამას. ავტორი გვარწმუნებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი კიაქსარიანო. აფრიდონის ერის-თავმა „არდამ-“მა, აფრიდონისგან გამოგზავნილმა ქართლის შესამუსრველად, ააშენაო „ქალაქი ზღვის-კარს და უწოდა სახელი დარუბანდიო“, ამბობს „ქართლის ცხოვრება“. ავტორს უსათუოდ აქედამ გამოჰყავს თავისი ზღაპარი დარუბანდის აშენებისა კიაქსარისაგან, იმიტომ რომ ავტორის კიაქსარისაგან, ანუ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონისაგან აშენება დარუბანდისა მართო ჩვენს მატთანეშია ხსენებული და, ჩვენის ფიქრით, სხვაგან არსად. იქნება სხვაგანაც იყოს სადმე და ჩვენ მხოლოდ ჩვენს უვიცობას ვალიარებდეთ ამ შემთხვევაში.

ან საიღამ გამოიცნო ავტორმა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი მართლა კიაქსარია? თუ თვითონ „ქართლის ცხოვრებას“ ჩაჰკვირებოდა, დაინახავდა, რომ ჩვენის მატთანის „აფრიდონი“ რაღაც მითური გმირია, „რომელმან შეკრაო ჯაჭვით ბევრასფ, გველთა უფალიო, და დააბა მთაზედა, რო-

მელ არს კაცთ შეუვადლო⁹). განა პირდაპირ არა სჩანს აქედამ, რომ ეს „აფრიდონ“ რალაც ზღაპრული გმირია და არა კიაქსარი? აშკარაა, აქ „ქართლის ცხოვრება“ იმეორებს იმ მითურ გმირის სახელს, რომელსაც ფერდუსი თავის შაჰ-ნამეში იხსენიებს ფერიდუნად, ანუ ფრედუნად და რომელსაც, მინამ გამეფდებოდა სპარსეთში, რალაც საქმე ჰქონია სპარსეთის მეფის სოლაკის გველებთან. თუნდ ეგეც არ იყოს, „ქართლის ცხოვრება“ გვეუბნება იქავ, რომ აფრიდონის კარგა შემდეგ, ყვეაზოს ყოფილა სპარსთა მეფედ, იმას ჰყოლია შვილი ფარშაროტ (ფრაორტი) და ფრაორტის შვილად მეცნიერნი ჰგონებენ კიაქსარსა¹⁰). თუმცა, მართალია, სკვითების შემოსვლის ხანებში ყოფილა ეს „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი და მსოფლიო ისტორიის კიაქსარიც ამ დროსვე იყო, მაგრამ მართო ამით განა დასაჯერია, რომ აფრიდონი და კიაქსარი ერთი და იგივე კაცია? აშკარაა, „ქართლის ცხოვრებას“ აურევია სახელები და იგი აფრიდონად იხსენიებს მითურს გმირსა და არა კიაქსარსა, თუნდ კიაქსარის დროების ამბავიც რომ ვიგულისხმოთ მის მიერ მოთხრობილში; მაინც და მაინც ამაში ძალიანაც არ ავუხიბრდებით ავტორს. მივიღოთ მისი აზრი, რომ აფრიდონი „ქართლის ცხოვრებისა“ მსოფლიო ისტორიის კიაქსარია.

⁹) იხილეთ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვერდი 23.

¹⁰) ვეპერი, ტ. I, გვერდი 407.

ჩვენ ხომ მოვიხსენიეთ, რომ კიაქსარს, რომელიც მეშვიდე საუკუნეში სცხოვრებდა ქრისტეს შობამდე, არ აუშენებია დარუბანდი, არამედ ააშენეს სასანიდებმა, რომელთა დინასტიაც მესამე საუკუნის პირველ ხანებში ქრისტეს მერმედ ავიდა სპარსეთის ტახტზედ. რადგანაც აფრიღონი „ქართლის ცხოვრებისა“. კიაქსარად მონათლა ავტორმა და რადგანაც აფრიღონის დროს აშენდა, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით, დარუბანდი, აშკარაა, ჩვენი ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ დაჰფუძნებია, იმიტომ რომ ეს ამბავი, ჩვენი ფიქრით, სხვაგან არსად იხსენება ამ რიგად. თუ ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ისეთი სანდოა, რომ მსოფლიო ისტორიაში არსებულ აზრს დარუბანდის აშენებაზე აუქმებინებს ავტორი, მაშ, რაღად მოიხსენა უწინ ისეთი ცხვირ-აწვევით, თითქო რაღაც უღირსი რამ, ვილაც კომისიისაგან შეთითხნილი და ისიც „ВЪ армянской передѣлкѣ“. თუ ესეთი სანდოა ჩვენი ავტორისაგან აბუჩად აგდებული „ქართლის ცხოვრება“, მაშ, რაღა საბუთი ჰქონდა ავტორს—იგი მასალადაც გამოსაყენად არ ჩაეთვალა. ჩვენ კვლავაც ვნახავთ გზა და გზა, რომ ჩვენი კრიტიკის მოყვარული ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ ტყუილსაც უჯერებს, როცა უჯობს თავის სიტყვის გასაყენად, და როცა არ უჯობს, მისი მართალიც არა სჯერა.

რად უნდოდა ყველა ეს სიღონები, ქაღალეები, რამზესები და კიაქსარები ავტორსაო, იკითხავენ.

მათ უნდოდა, რომ დაემტკიცებინა ქართველების ისტორიული არარაობა, ვითომ რაკი ისტორიამ მთელი ათასი წელიწადი იგინი აღარ ახსენა, სჩანს, ხსენების ღირსნიც არ იყვნენო. ამას არა სჯერდება ავტორი და ჰსურს ამ მის მიერ ტყუილად მოგონილს ქართველების არ-ხსენებას ფილოსოფიური საბუთიც მოუპოვოს. აბა, აქ არის ის არეულობა ავტორისა, რომელსაც თვით სკვითებისაგან მომხლარი არეულობა აზიაში არ შეედრება. ჩვენ აქ, სწორედ მოგახსენოთ, ვერა გავიგეთ-რა და ვგონებთ, არც ბევრი თვითონ ავტორს გაუგია. ეგ კიდევ არაფერი: ავტორი არავითარს ღონისძიებას არ გვაძლევს ერთს რასმეზედ შევჩერდეთ და იმაზე ვისაუბროთ, რადგანაც თითონაც არა სდგას ერთს რომელსამე აზრსა და დასკვნაზედ. არ არის თითქმის არც ერთი ფურცელი მის ნაწერისა, რომ ერთხელ თქმული ისევ არ გადასთქვას სულ სხვა რიგად და ერთმანეთში მოუთავსებლად. ამიტომაც ჩვენ მარტო მაგალითებს ამ წაჯექ-უკუჯექობისას წარმოვადგენთ და მათს განკითხვას-კი თავს დავანებებთ.

ავტორს მოჰსურებია რა ახსნას, რანი ვიყავით ქართველები ან სათაფისოდ, ან სამეზობლოდ და რა მნიშვნელობა გვქონდა ან სათვისტომოდ, ან სასხვისოდ, ასე გვიხატავს ჩვენს ყოფა-მდგომარეობას.

Территориальная недоступность не только надолго изолировала ихъ (грузинъ) отъ живаго общенія съ цивилизованными сосѣдями запада

и востока, но препятствовала также объединению разрозненных вѣтвей самого грузинскаго племени¹¹⁾).

დავისხომოთ, ვითომც ჩვენის ქვეყნის ადგილ-მდებარეობის შეუვალობამ ისე შეგვამწყვდია და შეგვკეტა, რომ აღარც-რა ვინ მოგვაკარა და აღარც არა ვის ჩვენ მივეკარენით. მერე კიდევ ამბობს ავტორი, რომ ამ გეოგრაფიულმა განყოფილებამ ისე გაგვიხადა საქმე, რომ თვითვეული ცალკე თემი საქართველოსი ქართველთათვის იქმნება იმოდენადვე უცნობი იყოვო, რამოდენადაც უცხოთათვისაო¹²⁾. აქედამ ცხადიაო, რად მდუმარებდა ქართველებზედ ისტორია მთელი ათასი წელიწადი პირველ ხსენების შემდეგო¹³⁾. სასაცილოა!.. ჩვენ ხომ ვნახეთ, ათასის წლის დუმილი როგორი მართალი გამოდგა და ეხლა ავტორმა თეორიული საბუთიც დაუდვა სარჩულოდ. ეგრე აშკარად გამართლება თეო-

¹¹⁾ ჰნახეთ ავტორის პირველი წერილი, გვერდი 56.

¹²⁾ Страна (грузія), которая для каждого изъ этихъ (грузинъ) маленькихъ племень была, быть можетъ, такъ-же невѣдома за предѣлами ихъ крошечныхъ поселеній, какъ и для чужеземцевъ! ჰნახეთ მეორე წერილი ავტორისა, გვერდი 37.

¹³⁾ ჰნახეთ პირველის წერილის 57 გვერდი. Отсюда ясно, почему, послѣ перваго произнесенія имени этихъ племень, цѣлую тысячу лѣтъ (?) молчала о нихъ исторія.

რიისა საქმით ჯერ სხვა მეცნიერს ბელად არა სწვევია.

ამ სახით, აშკარაა, რომ აქ ავტორი გვიმტკიცებს ქართველების კარ-შეკეტილობას, რომელმაც არც სხვა ვინმე მიაკარა ქართველებს და არც თითონ ქართველები სხვენსა. გგონიათ, რომ ამაზედ დადგეს ავტორი? თქვენგან არ გვიკვირს! ამიერ-კავკასია, მაშასადამე, საქართველოც, „эта исконная арена боевых встреч всевозможных племенъ человечества¹⁴⁾“, ამბობს იგივე ავტორი სხვაგან. როგორ მოგწონთ ჯერ ის კარ-შეკეტილობა და მერე ეს „исконная арена боевых встреч всевозможных племенъ человечества“!

ვსთქვათ, ეს „იყო და არა იყო-რა“ დავუთმეთ ავტორს. ერთი ეს ვიკითხოთ: ან როდის გამოვეუყარეთ ურდული ჩვენს კარ-შეკეტილობას (замкнутость-ს ავტორისას), ან როდის და ვინ შემოგვიმტვრია კარი და ქვეყანაში გამოგვიყვანა. ავტორი გვარწმუნებს, რომ ეს მოხდაო ფარნავაზ მეფის შემდეგაო, ესე იგი, არა უწინარეს მესამის საუკუნისა ქრისტეს შობამდე. ამას გვანიშნებს ავტორის სიტყვები, როცა გვეუბნება, რომ დიდი გზა რიონისა გააკეთეს „послѣ Фарнаваза (перваго грузинскаго царя, жившаго въ III вѣкѣ), когда

¹⁴⁾ ჰნახეთ 48 გვერდი პირველის წერილისა.

замкнутость Грузіи была нарушена ея зависимо-
мостью отъ Персіи...¹⁵⁾.

სჩანს, სპარსეთმა მესამე საუკუნის შემდეგ გამო-
უმტვრია კარი ჩვენს შინ-შეკეტილობას. გგონიათ,
რომ ან აქ მაინც დასდგეს ამაზედ ავტორი და ეს
აღარ გადასთქვას?! ნურას უკაცრავად: ჩვენ სხვა
ლეკი-ბიჭები ვართ. როცა კიაქსარმა გაამაგრა მც-
ხეთა და ააშენა დარუბანდიო, „съ этого момента
уже начинается прямая связь Грузіи съ Ира-
номъ, сношенія ихъ дѣлаются болѣе живыми
и частыми и Грузіа мало-по малу вовлекается
въ русло исторической жизни востока“ და
სხვანი¹⁶⁾. ან ამას გაკმარებთ განა! ახლა სხვაგან
აი ამაზევე რას ბძანებს ავტორი: „Начиная съ
нашествія скифовъ и до завоеванія Персіи и
Грузіи арабами, она почти непрерывно жила
общей жизнью съ Ираномъ“¹⁷⁾. გეგონათ ამას
მაინც დაგვაჯერებდა ავტორი! აი კიდევ სხვა:
„уже при первыхъ Ахеменидахъ (въ IV в.
при Кирѣ) Грузіа становится пристанищемъ
самыхъ разнообразныхъ пришлецовъ“... და
სხვანი.

¹⁵⁾ 35ახეთ 64 გვ. პირველის წერილისა.

¹⁶⁾ 35ახეთ მეორე წერილის მე 8 გვერდი. აქ შევნიშ-
ნავთ, რომ კიაქსარი მეშვიდე საუკუნეში იყო ქრისტეს შობამდე.

¹⁷⁾ იქავ: 40 გვერდი.

ეს რა არის კიდევ! ავტორი სხვას უფრო საკვირველს გვეუბნება. თურმე ნუ იტყვიო, ღღეს ჩვენში არიან ცალკე მოსახლობანი (колоніи) ხაზარებისა, რომელნიც კიროსის დროისანი არიან, ვითომც-და თავისი ენა შეუნახავთ ისე, როგორც მათა ძველის-ძველ წინაპართა ჰქონიათ. თუ არ დაგვიჯერებთ, აი ავტორის სიტყვებიც: „Мы встрѣчаемъ здѣсь (въ Грузіи) и въ наше время потомковъ, изгнанныхъ Навуходоносоромъ, евреевъ, а также туранцевъ, хозаръ и грековъ, живущихъ обособленными группами, быть можетъ, со времени Кира, сохраняя свои права (?), привычки, національный типъ и языкъ почти какимъ онъ былъ во времена ихъ далекихъ предковъ.“¹⁸⁾

ბერძნებისა და ებრაელებისა რა მოგახსენოთ და ამ ხაზარების ყოფნა-კი ჩვენში ღღეს პირველი გაგონებაა. მეცნიერებს პატარა ბუნდადა აქვთ წარმოდგენილი ამ ხაზარების ვინაობა და, რადგანაც ჩვენში ესენი ისე კარგად დაბინავებულან, რომ თავისი ძველის-ძველი ენაც თითქმის შეუცვლელად შეუნახავთ, რა დიდი სიხარული აუტყდებათ სწავლულთა და მეცნიერთა, რომ ასეთი შემთხვევა ეძლევათ ზედმიწევნით შეიტყონ ამ ერის ვინაობა. სამწუხარო ეს არის მართო, ვაი თუ ჩვენს ავტორს ცოტადენად გაუჭირდეს ამ ხაზარების ბინაზე მო-

¹⁸⁾ იქავ: 40 გვერდი.

ყვანა ვისიმე. მაგრამ რა ვუყოთ, განა ტყუილად არის ნათქვამი, გაჭირება მიჩვენე, მე გაქცევას გიჩვენებო. ვერ გაექცევა თუ? რა გაუძნელობა იმას, ვინც ერთის კამარით ათასს წელიწადს ზედ თავზე ახტება ხოლმე და ვინც მცხეთას ზურგზე იკიდებს და დარიალის ხეობაში გადააქვს. ან იქნება თითო-ოროლა კაცი, რომელნიც ჩვენში „ყაზარას“ სახელს ატარებენ, ავტორს „ხაზარები“ ჰგონია! არც ეს არის შეუძლებელი ჩვენის ავტორისაგან, რადგანაც მისი შედარებითი მეთოდი ეტყოდა, რომ ყაზარა-დალაქი და „ხაზარი“ კიროსის დროინდელი ძალიან ახლონი არიან ერთმანეთზე.

განა დაიჯერებს ვინმე, რომ ეს ყველაფერი ერთისა და იმავე კაცის ნათქვამია ერთსა და იმავე საგანზე, ერთსა და იმავე დროს! რომელი ერთი ამისთანა ამბავი მოვთვალოთ ავტორისა? რომელს ერთს მივყევთ? რომელს ერთზედ ვუთხრათ ან ჰო, ან არა? კმარა ასე წინა და უკუღმა ტრიალი. ყველაფერს რომ გამოვუდგეთ, **ენა დაშვრების, უურნიცა მსმენელთა დავალებიან.**

წერილი მეექვსე.

იმ წარა-მარა სიარულით, რომელიც წინა წერილებში აღენიშნეთ, ავტორმა, როგორც იყო, ფარნავაზამდე მიგვიყვანა. ფარნავაზის თაობაზე

ავტორი გვეუბნება, რომ თვითონ იგი და მისი შთამომავლობა „ჯანდითა და ბუსურით“ არის მოცული, ეს-კი აშკარაა, რომ შთამომავლობით სპარსი იყო, ახემენიდების ნატამალიო¹). ამ ფარნავაზის აშკარა სპარსობაზე მოწმად მოჰყავს ბართაშვილი მაშინ, როდესაც ავტორმა დაგვიფიცა, რომ ქართველების ნაწერები მასალადაც არ გამოდგებიანო. მაგრამ ამისთანაებს ნულარ გამოვუდგებით. ჩვენ არა ერთი და ორი მაგალითი მოვიყვანეთ იმისი, რომ ავტორი ამისთანებში იმ მანასესა ჰგავს, რომელსაც თეიმურაზ მეფე ხშირად ეტყოდა ხოლმე: **ეგრე, ჩემო მანასეო, ხან ისე და ხან ასეო.**

ერთის სიტყვითაო, ამბობს ავტორი, ფარნავაზი საქართველოში ისეთივე საშუაგულო კაცია (центральная личность), რომლის გარშემოც ხალხის თქმულობა აგროვებს ხოლმე ყველა თვალსაჩინო ნამოქმედარს ცხოვრებისას, როგორც, მაგალითებრ, კარლოს დიდი ევროპის შუა-საუკუნეთათვის და „ვლადიმირი-კრასნოე სოლნიშკო“ რუსეთის ზღაპრულ მოთხრობათათვისაო. ჩვენის ეხლანდებლობის დიდად მცოდნე ავტორს რომ მოვკითხოთ, ერთი გვაჩვენოს, სად, როგორ და რა თქმულობით იხსენიებს ქართველის ერი ფარნავაზსა, ნეტა რას გვეტყვის? არა გვგონია, „ქართლის ცხოვრების“ გარედ, ჩვენმა ავტორმა გვიპოვოს რაიმე ხსენება

¹) ჰნახეთ მეორე წერილი, გვერდი 42.

ფარნავაზისა ჩვენს ხალხში და, თუ გვიპოვის, მადლობით მუხლს მოვიყრიტ. დალოცვილს, თუ ეს თქმულობანი ფარნავაზზე სიზმრად არ მოზმანებია და მართლა სადმე არის, რატომ აქ მაინც არ გამოიყენა ის შედარებითი მეთოდი, რომელიც ამის-თანებში მართლა რომ სასწაულთ-მოქმედია და ბევრის რამის ამხსნელი და გამომრკვეველი. ამის-თანებში ხომ ეგ მეთოდი თვითონ თავის-თავად ეხვეწება კაცს, აცა ჩემი საქმე აქ არისო, მიმიშვიო, და რატომ ავტორს ყური არ უთხოვებია. სჩანს, ეგ მეთოდი ავტორისათვის ფრაზაა და არა საქმე.

ავტორი, ფარნავაზის ხსენების შემდეგ, ბევრს რასმეს ჰლაპარაკობს ზოგს ქართულ ენასა, სარწმუნოებასა, სახელმწიფო წეს-წყობილებასა და ერთობ კულტურაზედ და ბოლოს ამბობს, ჩვენა გვეგონია, მეტი იყოსო ჩამოთვლა იმ მრავალ გვარ ამბებისა, რომლის სარბიელად იყო საქართველო. ღმერთმა უშველოს. თორემ ჩვენვე გაგვიხდებოდა სახათაბალოდ. ნეტავი ამ საქებურს გზას დასდგომოდა აქამდინაც და მოკლედ მოეჭრა, რაც სათქმელი ჰქონდა. არც ჩვენ დაგვადგებოდა ამოდენა ჯაფა და არც ამდენად შევაწუხებდით მკითხველსა.

აქ მარტო იმას ვიტყვითო, გვეუბნება ავტორი, რომ ფარნავაზიდან დაწყებული არაბებამდე (მეშვიდე საუკუნემდეო კრისტეს აქედ) საქართველოს ერთხელაც არ შეხვედრია ფეხზედ მაგრად დადგომაო. იქნება ეგრეც იყო; მაგრამ საიდანა აქეს ეს

აზრი გაონასკული? არა გვგონია, ფარნავაზის ხსენება სხვაგან სადმე იყოს, თუ არ ქართლის ცხოვრებაში. ქართლის ცხოვრება-კი, რასაც ფარნავაზზე მოგვითხრობს, ამის საბუთს არ იძლევა. კაცმა, ქართლის ცხოვრების სიტყვით, შემოიერთა მთელი საქართველო, ერთ-მთავრობა დააფუძნა, წეს-წყობილება ჩამოაგდო, საერისთაონი გააჩინა და რიგი და წესი დაუდო. ნუთუ ეს ფეხზედ დადგომა არ არის! ამიტომაც ამბობს „ქაღთლის ცხოვრება“:

„იყო განსვენება და სიხარული ყოველსა ქართველსა ზედა და მეფობისთვის ფარნავაზისა იტყუაღეს ყოველნი: ვმადლობთ სვესა ჩვენსა, რამეთუ მოგვეცა ჩვენ მეფე ნათესავისაგან ჩვენთა და აღგვეხადა ხარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთაგან“.

იქნება, და ძალიან შესაძლო არის, რომ ყოველივე ეს ტყუილიც იყოს მათიანეს მთხრობელისა, მაგრამ თუ ავტორმა ფარნავაზი მტიანეს სიტყვით იცნო და სხვა წყარო-კი არა გვგონია საფარნავაზოდ გვაჩვენოს სადმე, მაშ, ეს სიტყვები იმავ მათიანისა რატომ-ღა ჩააფუჩეჩა. თუ ტყუილი იყო, რატომ არ წაუსაბუთა რამ და, თუ არა წაუსაბუთა რა, რატომ ეგრე შჩვარში გაახვია თავისი დაქადებული კრიტიკა. ცარიელი სიტყვა დამიჯერეთო განა? მეტი რა გზაა, უნდა დავუჯეროთ იმას, ვინც საბუთიანს სიტყვასაც არ იჯერებს. ეს, მართლია, ძალ-მომრეობაა, ჩემნებობაა, მაგრამ მაინც უნდა შევიწყნაროთ, რადგანაც ახალი აღთქმა მო-

აქვს ჩვენის ისტორიისა და მეცნიერებისათვის: კრიტიკა შემოაქვს და შედარებითი მეთოდი კვლევისა. დეე, მოტყუედნენ ბაღლები მითომდა ახალის აღნთქმით, რომელიც ყოველ ძველის-ძველ აღთქმაზე უარესი და უმდარესია. დეე, კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის კალთა გადააფარონ თავიანთ უფიცობას, ვისაც ჰსურს და ამ ამოოდ ხსენებულ სიტყვებით-კი ვერც ერთს ჰკვათა მყოფელს კაცს ვერ დაემალებიან უფიცნი და უმეცარნი.

მაგალითად ჩვენის არარაობისა მოჰყავს ავტორს თვით ვახტანგ-გორგასლანიც-კი, რომელიც—თუ გნებავთო—ძველის დროთა გმირებს მიეგვანებაო, მაგრამ ამისთანა კაცების მნიშვნელობა არ იყო ხანგრძლივიო. ესენი უბრალოდ იხოცებოდნენ უნაყოფოდ ბრძოლაში და ვერაფერი მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარესო. მაშ, მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარეს მირიანიდამ დაწყებული ქრისტეს რჯული, რომლისთვისაც მეცხრამეტე საუკუნემდე მთელი ათას ხუთასი თითქმის წელიწადი ჯვართ-ევვა მთელი საქართველო?! მაშ, უნაყოფო იყო ბრძოლა ვახტანგ-გორგასლანისა, რომ ჩრდილო-კავკასიელთა თავ-ზარი დასცა იმოდენად, რომ მას მერმედ თითქმის ველარა შემოჰბედეს-რა საქართველოს და მას აქედ ჩრდილოდამ საქართველო სამუდამოდ უშიშარიქმნა? მაშ, არც ის ჩაითვლება საგულისმყოფელ საქმედ, რომ ვახტანგმა მიანიჭა ჩვენს ეკკლესიას თვით-მყოფელობა, დაიხსნა ანტიოქიის დამოკიდე-

ბულებისაგან? ეს ორი-სამი მაგალითიც საკმაოა კაცმა დასახელოს, რომ შევიტყოთ გულმართლობა ამ მაგალითების განგებ არ-დამნახველისა. ჩვენ ვამბობთ „განგებ“, იმოდომ რომ წარმოუდგენელია ავტორს არ წაეკითხოს „ქართლის ცხოვრება“ მაინც, როცა საქართველოს ისტორიის წერას მოი-სურვებდა, და თუ წაუკითხავს, ამ უეჭველს ამბებ-ზედ განგებ დახუჭავდა თვალს, თორემ სხვაფრივ მოუფიქრებელია ამავების შეუნიშნავობა.

✓ დაასვა-რა თავისი თვითნებობის ბეჭედი საქარ-თველოს ისტორიას ფარნავაზიდამ არაბებამდე, ავტორი მერე იხსენიებს დავით აღმაშენებელს და ამბობს, რომ გამოსაჩენის ნიჭის კაცი იყო, უყვარ-და დაახლოება მეცნიერ კაცებთანა, თუმცა თვითონ წერა-კითხვა (грамота) მარტო სიბერეში-ლა (въ преклонныхъ лѣтахъ) ისწავლაო. ჯერ ესა, რომ დავით აღმაშენებელი გადაიცივალა სულ ორმოცდა თორმეტის წლისა და ამას არ ეთქმის „преклон-ныя лѣта.“ თუნდ ესეც არ იყოს, საილამ გამო-ატყვრინა ავტორმა ესეთი ამბავი! კაცი, რომელიც წიგნს თვალიდამ არ იშორებდა მაშინაც, როცა საომრად და სანადიროდ დადიოდა, და ამის გამო კინალამ საშინელ განსაცდელსაც არ შეემთხვია ტფილისის პირს, როცა არაბებს ჩაუსაფრდა, კაცი, რომელმაც სომეხთა სამღვდელონი გააკვირვა თავი-სის ცოდნითა და მწიგნობრობითა, კაცი, რომელ-მაც ღირს შესანიშნავი ფსალმუნები დასწერა და

რომელიც, ავტორისავე სიტყვით, ქართველ ყმა-წვილებს ჰგზავნიდა სამეცნიეროდ ათონს, ეს კაცი სიბერემდე უვიცი იქნებოდა წერა-კითხვისა? ყოველს ამას ხომ მისი მნახველი, მასთან ყოფილი მთხრობელი მოგვითხრობს. ნუთუ მნახველის სიტყვაც აღარა სჯერა ჩვენს ყოვლად უჯერო ავტორს, რალაც უცნაურის ჯადოთი მოჯადოებულს, რომ იქ „არა“ სთქვას უსათუოდ, საცა „ჰო“ არის სათქმელი უტყუარის საბუთითა.

დავით აღმაშენებელიდან ავტორი გადადის თამარ-მეფეზედ. აი ამაზედ რას ამბობს ავტორი:

„... вѣкъ Тамары, не смотря на его блескъ и внѣшнее величїе, можно скорѣе назвать вѣкомъ нравственнаго разложенїя и началомъ политическаго паденїя государства“²⁾.

ავ-ზნეობით ხსენება თამარის დროებისა მტკნარი ტყუილია, თუ უკაცრაოდ არ ვიქნებით ავტორთან, და სხებრ-კი იქნება თამარის მეფობა მისაჩნევი იყოს დასაბამად დასასრულისა. ხოლო ამის დამტკიცებას იმისთანა საბუთები-კი არ უნდა, როგორიც ავტორს მოჰყავს. საკიროა ამ შემთხვევაში პატარა ღონიერად დასძრას კაცმა ტვინის ძაფები. „თამარ-მეფეო, ამბობს ერთი გერმანელი, იმისთანა

²⁾ ეს სულხან ბარათაშვილისაგან უსესხნია ავტორს, რომელმაც წინად დაიქადა პირველობა ამისთანებში. ამაში მაინც ბარათაშვილს დაუთმოს პირველობა, სულ თვისავენ რად ითლის დალოცვილი.

სახელია საქართველოში, რომ კლდე, ღრე, ხე, ქვა, რასაც ხელს ახლებ და თვალს მიაკარებ, ყველა იძახის ამ სახელოვანის მეფის სახელსაო“. ეს მართალიც არის. რაკი ესეა, ამისთანა სახელის გაუქმებას და დამდაბლებას პატარა მეტი საფანელი უნდა, ვიდრე ავტორს ჰქონია. აი საბუთად რა მოჰყავს. აუარებელი ფული იხარჯებოდა სასახლის მორთულობაზე, მონასტრების და ტაძრების აშენებაზე, რომელზედაც უამისოდაც, უცხოელთა სიტყვითაო, მიდიოდა სამი მეოთხედი მთელის სახელმწიფო შემოსავლისაო.

სრა-სასხლის მორთულობისა რა მოგახსენოთ და რაც შეხება მონასტრებისა და ტაძრების განდიდება-გაშენებასა და ერთობ ამაებზე დიდს ხარჯსა, სწორედ ამაშია დიდი სიბრძნე თამარისა, თუ მართლა ესენი მოუხდენია. ქრისტეს რჯული ქართველებისათვის მარტო სარწმუნოებითი აღსარება-კი არ იყო, იგი ამასთან ერთად პოლიტიკური ქვიტკირიც იყო საქართველოს მრავალ ნაწილების გასაერთებლად და შემოსაკრებად. ერთობა სარწმუნოებისა ერთობას ერისას მოასწავებდა. დრო იყო ამისთანა და სხვა არა-რა ელემენტი მაშინ შემძლებელ არ იყო ეს ჩვენის ისტორიის დასაბამიდან სასურველი ერთობა დაედგინა. სხვათა შორის, ქართველი ერი ამისათვის უფრთხილდებოდა თავის რჯულს, რომელიც, თავის შინაგან ღირსების გარდა, დუღაბობას უწევდა ერთობასა. ამ სიკეთეს დიდი

ზანია მიაგნეს ჩვენთა ბედის-გამგებელთა და არ არის ჩვენში არც ერთი სახელ-განთქმული კაცი, ან ზეფე, რომ, სხვათა შორის, ამ თვალთ არ ეყუარებინა ქრისტეს სარწმუნოებისათვის. ამიტომაც, მოაცალეზდათ თუ არა პოლიტიკური ტრიალი ბედისა, ყოველი მათგანი სცდილობდა, არაფერს ჰზოგავდა, ქრისტეს რჯული, შინაგანის ღირსებით განდიდებული და მიმზიდველი, გარეთა ღირსებითაც განდიდებინათ, გაემშვენიერებინათ და მისი მონასტრები და ტაძრები ყველგან მოეფინათ ქრისტეს რჯულის სახსოვრად და სადიდებლად.

და თუ თამარ-მეფე ამავე გზას ვიდოდა, ეგ მარტო იმის სიბრძნესა და მიხვედრილობას უფრო მოასწავებს, ვიდრე არ გაგებას დროების საჭიროებისას. ყველა დროს თავისი ტკივილი აქვს და გაგება ამ ტკივილისა ხვედრია მარტო ჩინებულ კაცებისა და ჭეშმარიტი მეისტორიე, ვითარცა გამკითხველი, ჯერ ამ დროების ქერქში უნდა ჩაჯდეს და მერე განიკითხოს თვით დროების შვილნიცა. ესე რომ არ იყოს, კაცი ვერც საბუთს უზოვნის, ვერც აზრს, თუნდ მთელს ჯვაროსნობის ომებს, რომელსაც მთელმა ევროპამ კინალამ თავი არ შეაკლა. ეს ხომ ანბანია ისტორიის ფილოსოფიისა, რომლის კალთას ხშირად გადიფარებენ ხოლმე ბალღების მოსატყუებლად გალაღებულნი უვიცნი, როცა ტყუილების ბადეში გაებმიან და სხვა გასამართლებელი არა აქვთ-რა.

თუნდ ეგეც არ იყოს, რომელს ისტორიაში თქმულა, რომ აშენება, გამართვა, სახსოვრების აგება—თუნდ მონასტრებისა და ტაძრებისაც,—წუნად ჩათვალოს რომელსამე ერსა, ანუ ერის ბედის გამგებელსა. მაშ, დღეს რომ პარიჟში ეიფელის კოშკი ამართეს ქვეყნის გასაოცებლად, სულელობაში ჩამოერმევა საფრანგეთსა, აქაოდა ამავბზედ ფულს როგორ ჰფანტავენო, როცა მუშა კაცნი შიმშილით უწყდებიანო. თუ ესეა, მაშ, ადამიანს ჯერ უნდა ჩამოართვათ ის ნიშან-წყალი ადამიანობისა, რომელიც იწვევს თავისის სულის წყურვილი ასე თუ ისე სახსოვარში რამეში ხელოვნებით რამით გამოსთქვას, გამოსახოს, გულიდამ გარედ გამოიტანოს. განა ძველმა სარწმუნოებამ ძველის ბერძნებისამ არ შეჰქმნა იგი მათი ხელოვნება, რომელიც დღესაც ქვეყანას აკვირვებს და სახელს ბერძნისას ჰფენს მთელს ქვეყნიერობაზედ?! ჩვენ, რა თქმა უნდა, ჩვენს ხუროთ-მოძღვრებას ამისთანა საქვეყნო მნიშვნელობას არ ვაძლევთ, მხოლოდ ვამბობთ, რომ ერს შეხვდება ხოლმე დრო, როცა თუნდ მონასტრებისა და ტაძრების შენებით—წყურვილს სულისას იკლავს ხოლმე. ეს საპატიო წყურვილია, იმიტომ რომ სათავე წარმატებისა ეს წყურვილია და სხვა არა-რა.

მეორე საბუთად ის მოჰყავს, რომ თამარ მეფემ გაილაშქრა ყარსზედა, ვითომ მარტო იმისათვისა, რომ თავის ახლად დაბადებულის შვილის გიორგის

ბედი გამოსცადოსო და ამისთვის აურებელი სისხ-
ლი დაიღვარა ტყუილ-უბრალოდაო. გაგონილა,
ასეთი მალე დაჯერება დაუჯერებელისა იმ კაცი-
საგან, რომელიც მართალსაც არ იჯერებს ვითომ-
და უკრიტიკოდ! იქნება გვითხრან,—„ქართლის
ცხოვრებაში“ ესე სწერიაო. თუნდ რომ ეწეროს,
რა დასაჯერია?! ნუ თუ ძველის-ძველ საქართველოს
მეისტორიემ ეს ანბანი არ უნდა იცოდეს, რომ
მას შემდეგ, რაკი სომხეთი შეიმუხრა, სამხრეთი
ჩვენი ღია დარჩა მტერთათვის შემოსასევად. ამ
მიზეზით, სომხეთის შემუხრვის შემდეგ, არც ერთი
მეფე არ ყოფილა ღირსეული ამ სახელისა, რომ
თვალი სამხრეთისაკენ არა სჭეროდეს და აქედამ
საბრძოლველად არ გასულიყოს, რომ ან ჩვენი
მიჯნა სამხრეთისა საქართველოზედ შორს გაედგა
მოსვენებისა და უშიშროებისათვის, ან მტრისათვის
ისეთი ზარი დაეცა, რომ დიდხანს აღარა შემო-
ებედნა-რა საქართველოსათვის. ეს იყო პოლიტი-
კური საჭიროება, რომელიც ეთავდებებოდა ჩვენს
მშვიდობით ყოფნასა და არსებობასა. შანქორის
ომსაც განჯისაკენ ესევე აზრი ჰქონდა და საჭი-
როება. ამ მხრით გალაშქრება და განზედ გაწევა
ჩვენი დიდხანია ერთს უპირველესს საქმეს შეად-
გენდა ჩვენის ისტორიისათვის. განა სულელები
იყვნენ დავით აღმაშენებელი და მისნი შემდგომნი
თამარამდე და თამარის შემდეგ სხვა მეფენიც, რომ
სულ აქედ იწევდნენ საომრად?! ქართველებს ამ

მხრით გამაგრება რომ მოესწროთ—ვინ იცის—საქართველოს ბედი როგორ დატრიალბულიყო. საუბედუროდ, ეს ვერ მოასწრეს და ამისი მცდელი-კი, სხვათა შორის, თამარი, ჩვენმა ავტორმა გამოაქლო დიდებას და სახელსა. მერე რა საბუთით?

აი როგორ უთარგმნია ჩვენს ავტორს ქართლის ცხოვრების ცხადი სიტყვები: „პირველად შემყრელთა ბედსა და სვესაზედა ლაშასა... მიჰმართეს ბარდავად“... და სხვანი. აქ არ არის ნათქვამი, რომ ლაშა გიორგის დაბადების დღიდან ეს პირველი გალაშქრება იყო და სიტყვანი „ბედსა და სვესაზედა ლაშასა“ უფრო სიტყვის გალამაზებისათვის არის მოხრობელისაგან, ვიდრე რაიმე აზრის დასაბუთებისა და დასკვნისთვის. ეხლა-კი არ ვიტყვით ხოლმე „ამის ბედზედ წავედიო“. განა აქ „ბედი“ წასვლის მიზეზად იგულისხმება და არა მარტო სიტყვის მასალად!? ერთის სიტყვით, რაშია ც ღრმად გამსინჯავი კაცი თამარის სიკეთეს დაინახავდა, იქ ჩვენი ავტორი წუნსა და ცუდსა ჰხედავს. რა თქმა უნდა, ეს ავად ხსენება თამარისა არ უშლის ჩვენს ავტორს, აქავ ისიც ახსენოს, რომ თამარის ღროს მიაღწია ჩვენმა ენამ თავის უმაღლესს სისრულემდე. მოსე ხონელი, შავთელი, სარგის თმოგველი და რუსთველი დასახელებულნიცა ჰყავს. საქართველოში ამ ღროს იღვიძებს წყურვილიო სწავლისა და ცოდნისაო. პლატონი, არისტოტელი და სხვა ფილოსოფოსნი ბიზანტიის სკოლისა ითარ-

გმნებიან ქართულადა, მაგრამ ყოველივე ეს წარსულის შუქი უფრო იყოფო, ვიდრე საკუთარი ნათელი თამარის დროებისაო. ამბობს ყოველს ამას და არაფრით კი არ ამტკიცებს, არაფრით ასაბუთებს, პირ-იქით იმისთანა საბუთები მოჰყავს, რომელნიც უფრო თამარ-მეფის საქებარად გამოდგებიან და არა საწუნარად.

დაანებეთ ყოველს ამასაც თავი და მარტო ეს იკითხეთ: რაღა ეს დაუჯერებელი დაიჯერა თამარ-მეფეზედ ავტორმა და მთელი ქება-დიდება მემამტიანესი ყურთ-იქით აიცილა. თუ ცუდს უჯერებს მემამტიანეს, კარგს მაინც ყურს რატომ არ ათხოვებს, თუნდ მემამტიანის გასამტყუნებლად და ქადებულ კრიტიკაში გასატარებლად. რა ჰქვიათ ამისთანა ქცევას,—ეს თქვენ გამოიცანით.

თამარ-მეფის ხსენებით ათავენს ავტორი ჩვენს ისტორიას საკუთრივ. მთელს დიდს ხანას თამარის შემდეგ მეცხრამეტე საუკუნემდე ორიოდ სიტყვით-ღა იხსენიებს თავისებურ კადნიერებითვე. აქ არც ერთი ისტორიული სახელი აღარ შეგვხდებათ და ყოველივე იმისთანა ცარიელი და ფუჭი მასლაათია, რომ გაკვირვებულს მკითხველს იმის მეტი არა ჰჩება-რა, გულ-ამოსკენითა სთქვას: მახლას!

რაკი საკუთრივ ისტორიას მოვრჩით, ღვთისა და ავტორის წყალობით, ამის შემდეგ შევუდგებით იმის გამოკვევას, თუ რას ამბობს ჩვენი ავტორი ჩვენის კულტურის სხვა-და-სხვა ელემენტზედ. დიად,

ბატონებო, საქმე აქ არის. აქა მარხია ის განძი, რომლისათვისაც ასტეხა ჩვენმა ავტორმა ასეთი უილაჯობის ქარ-ბუქი. ამაებში ქადულობს ავტორი, რომ მე პირველი ვარ, რომელიც ამ მხრით ვეხები საქართველოს ისტორიასა და ლიტერატურასაო. მართალია, ბოდიშის მოსახდელად ისა აქვს, რომ რაც მიმიღია, იმას გაძლევთო, მაგრამ მაგას რომ არაფერი მიეღოს, ან ჩვენი რა ბრალია, ან ჩვენის ისტორიისა: საცა გაწვრთნილა და უსწავლია, იმას გადაახდევინოს. განა ტყუილია?!

ცემა გმართებს გამწრდელისა, რა ყრმა ჰნახო ავად ზრდილი.

წერილი მეშვიდე

ჩვენა ვნახეთ, როგორი საისტორიო ქარგა გაქიმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ და რა რიგად ზედ-წამოაქსოვა თავის საკუთარს ხელით დართულ ძაფებით ყოველივე ის, რაც სიზმარში მოზმანებია. ყოველ ამის შემდეგ ავტორი გადადის ჩვენს ძველის-ძველ კულტურის გამოკვლევაზედ. იგი, სიბრძნის მანტიაში გახვეული, მითამ იძიებს ქართველების პირველ ყოფილ ვინაობას, ქართულს ენას, უწინდელს სარწმუნოებას, ზნე-ჩვეულებას, სახელმწიფო და საზოგადოებურ აგებულებას, ერთის სიტყვით, ყოველს ცალკე ელემენტს კულტურისას

6.

თვითვეულად. ჩვენი მიყვებით ყოველ ამაში ფეხ-
და-ფეხ, თუ მოთმინება შეგვრჩა მოქმელსაც და
მსმენელსაც ბოლომდე, იმიტომ-რომ ავტორის ნა-
თქვამების ნაყვა სწორედ წყლის ნაყვაა.

ავტორი იკვლევს-რა პირველ ყოფილს ვინაო-
ბას ქარველებისას, ამბობს, რომ იმათი სომეხთაგან
გადაკეთებული მათიანე მოგვითხრობსო, ვითომც
ქართველები, როგორც სომხებიცა, იაფეტის შვი-
ლის-შვილ თორგომისაგან ჩამომდინარებენო. თუ
ამ თქმულობას დავუჯერებთ, ქართველები არიელნი
უნდა იყვნენო, რადგანაც სომხები არიის თესლისად
არიან ცნობილნი მეცნიერებისაგანაო. მაგრამაო,
განაგრძობს ჩვენი ავტორი, უკეთესი ლინგვისტები
ევროპისა ქართულს ენას არ აკუთნებენ არც
არიულ ენებს, არც სემიტურებს და არც თურანუ-
ლებსაო. კლაპროტი და სხვანი მკლევარნი ენისანი
უფრო იმაზე ჰდგანან, რომ ქართული ენა არის
რალაც მთლად განცალკევებული, როგორც ენა
ბასკებისაო. ჩვენი ავტორი, როგორც ყველაფერში,
ისეც ამ შემთხვევაში უარ-ყოფის გუნებაზეა და ამ
„ევროპის უკეთესს ლინგვისტებსა“ და მათთან
ერთად კლაპროტსაც აზრს ურღვევს და ამბობს,
ჩვენთვის შესაძლებელიაო ანალოგიით (რომელის
ანალოგიით?) ის დავასკვნათ, რომ ქართული ენა,
თუმცა თვალ-საჩინოდ განირჩევა არიულ, სემიტურ
და თურანულ ენებისაგან, მაგრამ ზოგიერთ მუხლში

ნათესაობაცა აქვს ამ ენებთანაო¹⁾). განირჩევა იმიითო, რომ არიულს ენებს ორ-ასოიანი ფესვი აქვთ, სემიტურს—სამ-ასოიანი და ქართულს-კი ორ-ასოიანიც, სამიანიც და ერთ-ასოიანიცაო. სტქვა და დაჰკრა თვისის ავტორიტეტობის ბეჭედი. თუმცა ესეა, მაგრამ ყოველივე ეს მტკნარი ტყუილია, ავტორისაგან მოგონილი. ყველა ამ ენებშია ერთ-ასოიანი ფესვიც, ორ-ასოიანიც, სამ-ასოიანიც, ოთხიანიც და მეტიანიც. საკმაოა ავტორის გასამტყუნებლად მოვიყვანოთ ორიოდე მაგალითი სხვათა მრავალთა შორის, რომ სიტყვა არ გაგვიჭიანურდეს: მაგალითებრ, ძალდი სანსკრიტულად *ḥvan* (ფესვი *ḥvan* და *ḥvn*), ბერძნულად „კიონ“ (ფესვი „კიონ“ და „კინ“), ლათინურად *cani*, გერმანულად *hun-d*²⁾). აი სხვა მაგალითებიც, საცა უეჭველია ფესვი ერთ-ასოიანი, ორ-ასოიანი, სამიანი და ოთხიანიც არიულ ენებში: *i*=სვლა, *ma*=ზომვა, *vdi*=ხედვა, ნახვა, *gno*=ჩვენი გონი, საიდანაც წამოსულია რუსული *знать*, ინგლისური *Know*³⁾ და იქნება ჩვენებური „ცნა-ც“, *bhidh*=ჩხვლეტა, *bhudh*=გაღვიძება. აბა, თითებზედ დასთვალოს ჩვენმა ავტორმა, რამდენი ასოა ამ არიულ სიტყვათა ფესვებში. ან იქნება ჩვენ არ დაგვიჯეროს, რომ

1) СѢВ. БѢСТ. № 2, გვერდი 58, 59.

2) შრადერი, შედარებითი ენათა ცოდნა, გვ. 195, 446.

3) ტეილორი, ანტროპოლოგია, გვერდი 142.

ფესვების საქმე ესეა. მაშ, აბა, ერთი სხოლიოში მოხსენებულ მეცნიერთა წიგნებს გადახედოს ავტორმა და თავის **ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ** მკლავი გადაჰხეოს. თუ ესეა, მაშ, ტყუილი ბაიათი არ არის ავტორისა, რომ ვითომ ფესვის ასოთა რიცხვით განირჩევიან არიული, სემიტური და ქართული ენები, მერე თვალ-საჩინოდაც! თვალ-საჩინო-კი არა, მარტო თვალ-ხუჭუნობით თუ მოელანდება კაცს ამისთანა ტყუილი საბუთი გარჩევისა. რა თქმა უნდა, არიული, სემიტური და ქართული ენები განირჩევიან, მაგრამ რით? ამას ავტორი მერე გვეტყვის, როცა კკუას ისწავლის. ეხლა-კი თავისი ზღაპარი უკან წაიღოს, სხვაგან გამოადგება.

ეს ხომ თვალსაჩინო გასარჩევი მოგვცა ხსენებულ ენებისა, ეხლა ჰნახეთ—რა სასაცილო საბუთს იძლევა ამ ენათა ნათესაობის დასამტკიცებლად წინამდებელ კლასროტისა და სხვათა ევროპის უკეთეს ლინგვისტებისა. იგი ამბობს:

Существованіе сродства грузинскаго языка съ упомянутыми (арійскими, семитическими и туранскими) языками доказывается уже тѣмъ, что раньше одни изъ лингвистовъ причисляли его къ арійскому, другіе семитическому, а третьи даже въ туранскому семейству.⁴⁾

გესმით ეს „доказывается уже тѣмъ“! ეს რა

⁴⁾ Сѣв. Вѣст. № 2, გვერდი 59, სხოლიო 2.

არის: ბოდეაა, თუ ჰკუთათა მყოფელის დალაგებული საუბარი! თუ ევროპის უკეთესნი ლინგვისტნი და იმათ შორის კლაპროტიც ქართულ ენას არ აკუთნებენ არც არიულს, არც სემიტურს, არც თურანულს, მაშ, ტყუილი უნდა იყოს აზრი წინანდელ ლინგვისტებისა, რომელთა შორის, ავტორის სიტყვით, ზოგნი არიულს აკუთნებენ, ზოგნი სემიტურს და ზოგნი თურანულს. აშკარაა, წინანდელი ლინგვისტები სტყუოდნენ, რადგანაც უკეთესნი, ავტორისავე სიტყვით, სულ სხვას ამბობენ: თუ ესეა, მაშ, ჩვენის ავტორის „**ДОКАЗЫВАЕТСЯ УЖЕ ТѢМЪ**“... რა არის? ის არის, რომ მტიცდებაო იმითი, რაც, ევროპის უკეთესთა მეცნიერთა აზრით, მართალი არ გამოდგაო. გაგონილა დამტკიცება რისამე იმ საბუთით, რომელიც მართალი არ არის?! თუ არ გაგიგონიათ, ეხლა გაიგონეთო, გვეუბნება ავტორი, რომელსაც ღმერთმა მიანიჭა **ПОСТИЧЬ ИСТОРИЮ И ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ ОБНЯТЬ ЕЯ ПЕРСПЕКТИВУ**. ერთი ამგვარი გენიოსი-ლა აკლდა Новое Обозрѣніе-ს და დახე, ყოვლად მოწყალე ღმერთმა ამ გენიოსსაც იქ ამოაყოფინა თავი. ამაზეა ნათქვამი: მიეცეს და მიემატოსო.

დღეს გაბათილებულია წინანდელ ლინგვისტების დანასკენი, რომ ქართულს ენას აკუთნებდნენ ხან არიულს, ხან სემიტურს, ხან თურანულს ოჯახს ენებისას. ევროპიის უკეთესმა ლინგვისტებმა და იმათ შორის ჩვენის ავტორის კლაპროტმაც წინა-

ნდელ ლინგვისტებს ჩაიღულის წყალი დააღვეინეს და ქართული ენა ყველა ამ ენებისაგან განსაკუთრებულ ენათ ჩასთვალეს. თუ ესეა, რომ ქართული ენა რაღაც განსაკუთრებული ენააო, უკეთესთა მეცნიერთა აზრით—სხვა რაღა უნდოდა ავტორს? უსათუოდ ჩვენი ავტორი ევროპის უკეთესთა ლინგვისტებზე უფრო უკეთესი ყოფილა, თორემ—თქვენგან არ გვიკვირს—**Новое Обозрѣніе**-ში, ამ ბრძენთა ბრძნულ გაზეთში, ის ფეხს მოიკიდებდა და ქადაგად ჩავარდებოდა?! **Новое Обозрѣніе**-ლებსაც აქვთ ხომ ის უნარი „**постичь исторію и обнять однимъ штрихомъ ея перспективу**“. ამიტომაც ჩვენმა ავტორმა და **Новое Обозрѣніе**-მ სუნით მიაგნეს ერთმანეთს. ფერი ფერსაო, მადლი ღმერთსაო.

ან ვინ გაამტყუნებს **Новое Обозрѣніе**-ს, რომ აიღო და თავის ფურცლებზედ ნება მისცა ჩვენს ავტორს ქადაგად ჩავარდნილიყო. **Новое Обозрѣніе**-მ **обняло однимъ штрихомъ**, რომ აქ ვიღაც გოლიათთანა აქვს საქმე, იმისთანა გოლიათთან, რომელმაც ჯიბეში ჩაისხა ყველა ლინგვისტები ერთად. იქნება არ დაიჯეროთ! ჩვენმა ავტორმა გამოიცნა, რომ ხაზარების ენა აქ, ჩვენში, სადღაც ისე შენახულა, როგორც კიროსის დროს ყოფილა. აბა, **Новое Обозрѣніе** კი იქნებოდა და ამ ცოცხალ-ცოცხალ ტყუილის მთქმელს ორსავე კარს არ გაუღებდა! წარმოიდგინეთ, რომ მეცნიე-

რებამ დღეს აქამომდე, არამც თუ ენა ხაზარებისა, ვინაობაც კი არ იცის. ვინ იყვნენ ხაზარები, ერთი რომელიმე ერი იყო, თუ კრებული მრავალ ერებისა, ჯერ არავის გამოუცნია. ამათგან ერთი იოტისოდენა ნაშთიც არ დარჩენილა, რომ კაცმა ვარაუდით მაინც მიაგნოს—ვინ და რა ეგულე-ბოდათ ხაზარების სახელ-ქვეშ ამის მხსენებელ მე-მატიანეთა. ერთს სიტყვასაც ამ ხაზარების ენისას არ მოუღწევია მეცნიერ-ა ყურამდე და ჩვენს ავტორს-კი, არამც თუ ამ ხაზარების ვინაობა სცოდნია, ენაც-კი ისე დაუხსომებია, ისე ზედ-მიწევნით შეუღწავლია, რომ შეუღარებია კიდევ უწინდელი ეხლანდელ ჩვენში მყოფ ხაზართა ენასთან და დაუნახავს, რომ იგი დღეს თითქმის იმისთანავეა, როგორც კიროსის დროს იყო, ესე იგი ორი ათას ოთხასის წლის წინად. თუ კაცია, ქვეყანაზედ ამას ერთი ლინგვისტი იტყვის და ჩვენმა ავტორმა-კი სთქვა.

ამ სახით ჩაისხა ავტორმა ყველა ლინგვისტები ერთად ჯიბეში! არ ვიცით, ჯიბე მისი დაიტევს თუ არა ამოდენა ხალხს და ტყუილების მაფრაშა-კი ამისთვის მეტიც მოვა, იმიტომ რომ ტყუილების მაფრაშა თუნდ მთელს ქვეყანას გასწვდება.

რაც გნებავთ, დაარქვით ამისთანა თავ-გასულობას ცოცხალის და მოურიდებელის ტყუილისას და ავტორი-კი მაინც თავ-მოწონებულია, რომ აქაც პირველობის ბურთი მან გაიტანა მოედნიდამ და

ტყუილების პარკში შეინახა უთაკილებლად. არა გვგონია, მართლ-მოყვარე Новое Обозрѣніе-ს ამისთანა გამბედავი მთქმელი სხვა ჰყვანდეს: ჩვენმა ავტორმა ამისთანებში ყველას იქ მყოფს აჯობა და დაფნის გვირგვინი სამართლით ამას უფრო ეკუთვნის, ვიდრე სხვას. აკი არაარაისაგან არ იქნება არაარაიცაო! აი, თუ არ იქნება; დღეს ხაზართა არც ენაა ქვეყნიერობაზედ, არც თითონ ხაზარები არიან საღმე. არსად ერთი სიტყვაც არ დარჩენილა უწინდელ ხაზართა ენისაგან და ჩვენმა ავტორმა-კი ერთიცა, მეორეც და მესამეც იპოვნა კიდევ, — მერე სად? ჩვენში! — კიდევ შეადარა ჩვენში ნაპოვნი ხაზარული ენი კიროსის დროინდელთან და აუწყა ქვეყანას, რომ ხაზართა დღევანდელი ენა თითქმის იგივეა, რაც კიროსის დროისაო. ერთი, არ შეიძლება, წყალობა მოიღოს ავტორმა და ერთი ფრაზა მაინც ხაზარულისა ან კიროსის დროინდელი ან ეხლანდელი გამოაცხადოს Новое Обозрѣніе-ს ფურცლებზედ! აბა, ამას ჰქვია однимъ штрихомъ, აი!

ჩვენ-კი ყურებში თითი დაგვიცია ამ სიდიდე ტყუილის წინაშე და ავტორმა ხომ თავისი იცის: ის მოატყუოს, ვინც მოუტყუებია, და ამისთანები ხომ ყველგან არიან. გულს ნუ გაიტებს, მით უფრო, რომ ამ პოლოს დროს იმისთანა მართლ-მოყვარე ავტორიტეტმა გადააფარა თავისი ძლევა-მოსილი კალთა, როგორც Новое Обозрѣніе-ა

თა მისი უშიშარი და უწუნარი დამქაშები. ვინ გაუძღოს!

ჩვენ ვერ მოგვითმენია, რომ ქართულის ენის შესახებ არ მოვიყვანოთ აზრი ერთის, საუბედუროდ, უდროოდ გარდაცვალებულის მეცნიერისა, რომელმაც დიდი პატივი დაიმსახურა მეცნიერთა შორის პირველ დაწყებითვე.

ეხლა შეგვიძლიან დავასკვნათ, აშშობს იგი: რომ მომეტებული ნაწილი ქართულ სახელ-არსებითისა და ყველა იმის ფესვთა ეკუთვნის განსაკუთრებულს გვარსა, რომელსაც ჩვენ „ქართულის გვარს“ ვუწოდებთ. თუ მომეტებული ნაწილი ამ სიტყვებისა იპოება სომხურს ენაში, ეს იმას ამტკიცებს, რომ იგინი სომხურს ენას შეუთვისებია ქართულის ენისაგან, რომელიც ოდესღაც დაღალ გავრცელებული უნდა ყოფილიყო დიდს სომხეთში, ვიდრე არიელები შემოვიდოდნენ. შესაძლებელია, რომ თვით ენას ალბანელებისას კავშირი ჰქონოდა ქართულის ენის ნათესაობასთან. და თუ ეს უკანასკნელი ჰიპოტეზი შესაწყნარებელია, შესაწყნარებელი უნდა იყოს ის აზრიცა, რომ თავდაპირველად ქართველების მეზობლად უცხოვრიათ ალბანელებს, რომელნიც ბოლოს დროს დაუშორებიათ სომხებს-არიელებს...⁵⁾ სომხურის ენის ლექსიკონი,

⁵⁾ გატერკიასი: ლინგვისტური ეტიუდი ქართულის ენის შესახებ, 15 ივლისს, 1881 წ.

ღარიბი სემიტურის სიტყვებით, შეიცავს მრავალს სიტყვას, შეთვისებულს ქართულისაგან და სხვა კავკასიურ ენებისაგან, რომელთაც უმოქმედნიათ იმის სინტაქსისის წარმატებაზედაც. ამის გამო შეუძლებელია ზედმიწევნით სომხურის ენის შესწავლა, თუ რომ წინადაცე შესწავლული არა გაქვთ ქართული და სხვა კავკასიური ენები... ქართულის შესწავლით მე ვცან დიდი მნიშვნელობა ამ ენისა სომხურის ენის გამოკვლევისათვის და, ვიდრე სომხურის ენის გრამმატიკას გამოვცემდრ, შევუდგე, თვით ედ. დიულორიეს (განთქმული არმენოლოგია) რჩევით, ქართულის შესწავლასა იმ განზრახვით, რომ გამომეკვლია, — რა ეკუთვნის სომხურში ქართულს ენასა. უამისოდ სომხური გრამმატიკა მოკლებული იქნებოდა მეცნიერულ საძირკველსა და მეთოდსა⁶).

რალა თქმა უნდა, არც ამას დაიჯერებს ჩვენი ავტორი, როგორც არ იჯერებს ლენორმანის ნათქვამს. ეგ მისი ნებაა, ანუ, უკედ ვსთქვათ, თვითნებობა და კირვეულობაა. ეს რომ დაიჯეროს, ქართული ენა ხომ ცოტად მაინც პატივში ჩავარდება, და ეს, როგორც ვნახავთ, ავტორის ანგარიშში არ შედის. ავტორს სურს, ქართული ენა არიულის,

⁶) იგივე გატტერიასი: სომხეთი (არმენია) დი სომხები 1882 წ. ეს გატტერიასის აზრი ჩართული აქვს ბ-ნს ბაქრაძეს თავის ახალ ისტორიაში და იქიდან ჩვენ სიტყვა-სიტყვით ამოვწერეთ.

სემიტურის და თურანულის ნაბიჯერად გაჰხადოს ჩამამოვლობით და ღირსებით ხომ თითქმის მიწასთან გაასწოროს, როგორც ყველაფერი, რასაც-კი ქართული სახელი ჰქვია. ეს მოსწონთ-და ბუღვარის აკადემიის წვრილ-ფეხობას და ჩვენის ავტორის მსგავს კაცისათვის დიდი გულადობა და უნარი იქნებაამ წვრილ—ფეხობის ტაშს ყური არ ათხოვოს და არ წაეცდენინოს.

ივტორმა სხვა -რა გვაუწყა-რა შესახებ ქართულის ენის ფილოლოგიისა. ის არის და ის, რაც ზემოდ მოვიყვანეთ. ახლა ხომ გაარჩია მითამ ფილოლოგიური აგებულება ჩვენის ენისა და გამოარკვია მისი გვარეულობა, მას მერმედ შეუდგა მის ისტორიის მოთხრობასაც. ეგ ენაო ფლექსიური ენაო, გვეუბნება ამ ახალს ამბავს ჩვენი ახალი ისტორიკოსი:—და ეხლანდელი ქართულიო ისე ცოტად განსხვავებულია ძველ ქართულისაგან, რომ შუა საუკუნეთა თხზულებას დღევანდელი ქართველი ადვილად ჰკითხულობს და ადვილადაც ესმისო. ეს გარემოება გვაჩვენებს, რა ცოტად წარუმატნია, რა ცოტად განვითარებულა ქართული ენაო. დიად, ეგრე გახდიათ: იტალიელნი დანტეს († 1321 წ.), ტორკვატო ტასსოს († 1595 წ.) დღეს ადვილად ჰკითხულობენ და ადვილად იგებენ წაკითხულსა და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ მას აქედ იტალიური ენა ძალიან ცოტად წინ წასულა და განვითარებულა!

იმას ხომ არა ჰკმარობს ავტორი, რომ ეს საბუთი არ არის ენის წარუმატებლობისა და განუვითარებლობისა, იმასაც იძახის—აქედამ ცხადად ვხედავთო ქართულის ენის შეგვიანებას წარმატების გზაზედაო. აქედამ უნდა ვიგულოვოთ, რომ ისტორიის წინად დროს სვლა ქართულის ენის წარმატებისა უფრო მძიმედ მიდიოდაო. ვინ იცის, რამდენი დაუსრულებლად დიდი დრო გავიდა, ვიდრე ქართული საფლექსიო ხანამდე მოადწევდაო. სად, როდის და რა გარემოებით მოხდა ეს ამბავი, არავინ იცისო მაშინ, როდესაც მხოლოდ ისტორიას ენისას შეეძლო დაეხატა ჩვენთვის სრული სურათი ქართველების ავ-კარგიანობისა ისტორიის წინად დროსაო. ამით ათავეებს ავტორი ჩვენს ენის ისტორიას და ეს ისტორიაა, თუ არა, თქვენვე გამოიცანით. ეს ისეთი ისტორიაა ენისას, როგორც ასტრონომიაა კაცმა სთქვას: დღისით სინათლეა და ღამით ბნელიაო. აქ ის ღირსება მაინც არის, რომ ყურებ-დასაცმელი ტყუილი ცოტაა.

რაც აქ დააკლო ავტორმა, ის იქ შეასრულა, როცა ჩვენს მწიგნობრობაზე გადადის. არავინ იცისო, ამბობს ავტორი: როდის შემოიღეს ხუცური ანბანიო. სომხებს რომ დაფუჯეროთ, — ქართული ხუცური ანბანი იმ მესროფმა შემოიღო, რომელმაც სომხური ანბანი შეადგინაო. სჯერათითქმის ჩვენს ავტორს ეს ამბავი და უმატებს, არა გვგონია ქრისტიანობამდე ქართველებს ანბანი

ჰქონოდეთო. მართალია, ქართული მატინე და იმის ამჟოლი ბარათაშვილი და სხვა ისტორიკოსები ამტკიცებენ, ვითომც ქართული მხედრული ანბანი შემოდგებული არის III საუკუნეში ფარნავაზის დროსაო, მაგრამაო:

„Это утверждение не только идетъ въ разрѣзъ съ общимъ закономъ развитія народовъ, но и со всѣмъ ходомъ развитія Грузіи“. (Сѣв. Вѣст. № 3, გვ. 49).

ეხლავ დაინახეთ—რა კარგად სცოდნია ჩვენს ავტორს ეს „общіе законы развитія народовъ“. ჯერ თვითონ ავტორსა ვკითხთ: რას ჰნიშნავს ეს მისი **разрѣзъ-ი** съ общими законами развитія народовъ. აი რასაო:

„Грузинская гражданская азбука мхедрули звуковая, между тѣмъ, древнѣйшій въ мірѣ памятникъ звуковаго азбучнаго письма (надпись на гробѣ царя Ашманацора, найденная близъ Сидона) относится, какъ извѣстно, лишь ко II в. до р. Х., а слѣдовательно, въ III. в. до р. Х. грузины не могли знать звуковаго азбучнаго письма“ (Сѣв. Вѣст., № 3, გვ. 49).

ანუ, მოკლედ რომ ვსთქვათ, ქართველებს საიღამ ექნებოდათ ხმოვანი ანბანი, როცა ქრისტეს წინად მეორე საუკუნემდე ქვეყანაზედ არავისა ჰქონიაო. მთელმა ქვეყანამ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ხმოვანი ასოები ჯერ კიდევ ეგვიპტელთა

ჰქონდათ, ამათგან გადავიდა ფინიკიაში და ფინიკელებმა შეადგინეს მას მერმედ სრული ხმოვანი ანბანი და მთელს ქვეყანას მოჰფინეს. ყველანი, ვისაც კი ამ საქმისა გაუგია რამ, ამბობენ, რომ ხმოვანი ანბანი ათასს წელიწადზე უფრო ადრე ქრისტეს წინად შემოღებულიაო. ზოგი ორი ათასს წელიწადზედ მეტსაც ჰფიქრობს ქრისტეს წინად⁷⁾ და ათასზედ ნაკლებ-კი არავენ. შორს რად მივდივართ, თვითონ იმ აშმანაცორის საფლავზედ ზედწარწერილი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ზემოდ იხსენიებს, მეორე საუკუნეს-კი არა, მეთერთმეტე საუკუნეს ეკუთვნის ქრისტეს წინად. ეს ამბავი ჩვენს ავტორს ამოუწერია კორშის თხზულებიდან, მაგრამ თავისი „*однимъ штрихомъ*“ ვერ გაუგია სიტყვები კორიშსა, რომელსაც ხშირად იმოწმებს ხოლმე ჩვენი ავტორი თავის წერილებში. აი, კორში რას ამბობს:

„Древнѣйшій изъ сохранившихся памятниковъ азбучнаго письма относится къ одиннадцатому вѣку до христіанской эры... (Эта надпись на гробѣ царя Ашманапора, найденная близъ Финикійскаго Сидона“ (Всеоб. ист. Лит., т. I, стр. 81).

ეხლა კიდევ ჩვენ ვეტყვით ავტორს მისსავე სიტყვებს, რომელიც ჩვენზედ იმან სთქვა „Новое Обозрѣніе-ს № 1847:

⁷⁾ ტრაჩევსკი: ძველი ისტორია, გვერდი 18.

„ Увы, знать заглавіе книги и умѣть пользоваться ею — далеко не одно и то же“.

კაცს ვერ გაურჩევია თერთმეტი (ასოებით დაწერილი და არა ციფრებით) ორისაგან და სხვას-კი ასე გაბედულად უსაყვედურებს. ვსთქვათ, არ იცოდა ავტორმა, რომ ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნის ამბავი არ არის და ეკუთვნის მეთერთმეტე საუკუნეს ქრისტეს წინად, ვსთქვათ, მისი უნარი „постичь исторію и обнять ее однимъ штрихомъ“ იქამდე „დარდაკია“, რომ ზემო მოყვანილი კორშის სიტყვებიც ვერ გაუგია, ის კრიტიკული ნიჭი სადღა დაემაღლა, რომ ეფიქრა — ამ ჰეროდოტეს რომ ვახსენებ ჩემს წერილებში, რა ანბანითა სწერდაო. ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნეს ქრ. წინად შემოიღესო. მაშ, ჰეროდოტე, რომელიც 484 წელს იყო ქრისტეს წინად, თუკიდიდი (474 წ.), სოფოკლი (490 წ. ქრისტეს წინად.), პინდარი (520 წ. ქრ. წინად) ჰიეროგლიფებითა, იდეოგრამებითა და ლურსმულითა სწერდნენ?! სხვას ნულაზავის დავასახელებთ, ესეც ეყოფა ჩვენს ავტორს ძილადაც და სიზმრადაც.

ეს გახლავთ მისი въ разрѣзъ съ общими законами развитія народовъ.

კიდევ ვიტყვი: დალოცვილს, ესე კარგად სად უსწავლია ეს общіе законы развитія народовъ. აკი მოგახსენეთ, რაც ზევით დააკლო ავტორმა,

აქ შეგვისრულებს მეთქი. ამისთანა უებრო ტყუილი-
სათვის უპრიანიც იყო, ცოტა შეესვენა.

წერილი მეჩვე.

ჩვენ, რასაკვირველია, სახეში არა გვქონია და
არცა გვაქვს ან ჰო ვსთქვათ და ან არა მასზედ
თუ—როდის და ვისგან იყო შემოღებული ქართული
ხმოვანი (ფონეტური) ანბანი და ან რომელი აღრეა
შემოღებული—ხუცური თუ მხედრული. ეს ჩვენ-
ზედ უკეთესად მცოდნეს დავანებოთ. ჩვენ მივყევით
ისევ მტყუანს ტყუილის კარამდინ.

საქმე ის არის, — ჩვენს ავტორს **Письма о
Грузии**-სას გაუგონია, ალია მომკვდარაო და არ
იცის-კი, რომელი ალია. ალბად ყური სადღაც
მოუკრავს, რომ ეხლანდელს დროში ერთად-ერთი
საღსარი, ერთად-ერთი გზა გამოძიებისა და მარ-
თლის კვლევისა კრიტიკაა, და ვერ დაუსწავლია,
ვერ შეუთვისებია-კი, ეს კრიტიკა რა ხილია. ამ
ბატონს ჰგონია, ვითომც კრიტიკა მარტო აშას
კვრია, ანუ სალდათური „ატკაზი“. ბაღღური,
ანუ, უკედ ვსთქვათ, ქუჩური კრიტიკა ხომ იმაში
მდგომარეობს, რომ წუნი დასდო იმასაც-კი, რაც
დასაწუნარი არ არის და საცა „ჰოა“ სათქმელი,
იქაც „არა“ სთქვა და ამისათვის თუნდ ლოღიკა
გაიწიროს, თუნდ ქეშმმრიტება გაითელოს, თუნდ

მართლ-მსჯელობა გაილაზოს, ბევრს არაფერს და-
გიდევს. ეს არის იგი ქუჩური კრიტიკა, რომელ-
საც ღღეს ჩვენში ღიდ-ძალი ტაშის მკვრელი ჰყავს
ჩვენს ბულვარზედ. ხოლო არის სხვა კრიტიკა,
რომელსაც მეცნიერული კრიტიკა ჰქვია. იგი
„ჰოს“ სათქმელსაც და „არას“ სათქმელსაც ერთ-
ნაირის სიფრთხილით, ერთნაირის აწონ-დაწონვით
ეპყრობა. იგი იმითია ღირსეული, რომ ჰოს საბუ-
თსაც ისეთისავე გულ-მოდგინებით იძიებს, როგორც
არას საბუთსა, რადგანაც სახეში მართო მართალი
აქვს და სხვა არა რა. ამისთანა კრიტიკა მართლ-
მოყვარე გამოძიებელია და მართლ-გამკითხავი სას-
წორი: თუნდ „ჰოს“ გზით შეუღდგეს თავის
საქმეს, თუნდ „არას“ გზით, ორთავე გზამ მართა-
ლთან უნდა მიიყვანოს. ამიტომაც კრიტიკა ერთს
გზასაცა ჰხმარობს და მეორესაც, იმისდა მიხედვით
თუ რა საქმეში რომელი უფრო უტყუარად და
ადვილად აპოვნინებს მართალს.

როგორც ეტყობა, ამ უკანასკნელის მხრით
ჩვენი ავტორი არ იცნობს კრიტიკასა და ამიტო-
მაც თითქო უფიქრნია, თუ ყველაფერზედ ამა არა
ვკარ, ყველაფერს წუნი არ დავდე. კარგიც ცუ-
დად არ ვაქციე, ტყუილს „არას“ მართალი „ჰო“
არ გავაბათილებინე, ან ტყუილს „ჰოს“—მართალი
„არა“, კრიტიკოსად არვინ ჩამვლისო. სხვა
გზით არ აიხსნება იგი უცნაური ქცევა ავტორისა,

რომლის გამო იძულებული ვართ ეხლა საუბარი ჩამოვაგდოთ

ჩვენს ავტორს თითქო გულში ეკლად სცემია, რომ უსლარმა — ამ ყველასაგან ცნობილმა და პატივცემულმა მეცნიერმა—ჩვენი ქართული ანბანი მოიწონა და სთქვა, ამისთანა სრული და სავსე ანბანი არავისა აქვს ქვეყანაზედ. თვითონ ჩვენს ავტორს მოჰყავს ეს აზრი უსლარისა.¹⁾

აბა, ბაღღური კრიტიკა როგორ შეიშენედა ამ ქებას. რაღა კრიტიკაა, თუ აქებ, თუნდ მართლა საქებურიც რამ იყოს!.. როგორ თუ გაჰბედა ვინმე და ქართველს რამ უქოვო,—თითქო ატკეცილა ამაზედ ავტორი, მოსულა გულზე და გვეუბნება—აბა, სწორედ ეგ ანბანის სავსეობა და სისრულე ამტკიცებსო, რომ ქართულ ენას მაგდენი არა წარუმატნია-რა და არ განვითარებულაო.

თუ ენის წარმატებას რაიმე დამოკიდებულება აქვს ანბანის მეტ-ნაკლებობაზედ,—რა თქმა უნდა,—სავსეობა და სისრულე ანბანისა უეჭველი ნიშანი უნდა იყოს ენის წარმატებისა და განვითარებისა. თუმცა ასეთი დამოკიდებულება ყინულოზე დაწერილი თამასუქია ჩვენის ავტორისა, მაგრამ ცოტა ხანს დაუჯეროთ ეს ამბავი და ერთი ვნახოთ, ჩვენს საქებურ ანბანისაგან რა უცნაურს საწუნარს გამოატყვრენს. მართალიაო, ამბობს ჩვენი ავტორი,

1) Сбв. Вѣст. № 3, გვ 50.

უსლარი უქებს ქართულს ანბანს სისრულესა და სავსებასა, მაგრამაო

Это обстоятельство еще болѣе подтверждаетъ (?) наше мнѣніе (!!!), высказанное въ предыдущихъ письмахъ относительно замѣтно выраженной медленности развитія грузинскаго языка. Если-бы онъ развивался полнѣе и быстрѣе, въ немъ непременно (!!) появились-бы, какъ это мы видимъ въ другихъ языкахъ, нѣкоторыя новыя Особенности, хотя-бы, напр. сложные гласныя (Сѣв. Вѣст. № 3, гл. 50).

ამას ჰქვიან გამგელებული მადაბალღურის კრიტიკისა. ჩვენს ავტორს არა სცოდნია, რომ ყველა ენას თავისი საკუთარი ანბანი იმიტომა აქვს, რომ თავისი სიტყვები წერით გამოათქმევინოს ასოებს. ვინ არ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ანბანი საზოგადოდ მარტო იმ ხმების კრებულია, რომელთაც ენა ჰსაჭიროებს თავის სიტყვების გამოსათქმელად და რომელნიც აღინიშნებიან, გამოიხატებიან ასოებით. ანბანი წარმომადგენელია მარტო იმ ხმებისა, რომელნიც ენაში არსებობენ. ანბანის ავკარგიანობა იმაზეა დამოკიდებული თუ — რამოდენის სავსეობითა და სისრულით ჰშველის ენას მისი სიტყვები განგებ შემოკლებულ ნიშნებით, ესე იგი, ასოებით გამოსთქვას წერითა.

უსლარს, რასაკვირველია, ჩვენს ავტორზედ უკეთ სცოდნია ეს ერთად-ერთი ღირსება ანბანისა

და ამიტომაც, რაკი ჩაჰკვირვებია ჩვენს ანბანს, დაუნახავს, რომ არ არის არც ერთი იმისთანა ასო, რომ რა ხმის ნიშანიც არის, ის არ გამოითქმებოდეს, არ არის ქართულში არც ერთი იმისთანა სიტყვა, რომ ზედ-მიწევნით, უმეტ-ნაკლებით გამოასათქმელად შესაფერი ასო არ ჰქონდესო. ამიტომაც მართლ - წერა ქართულისა ისე გაადვილებულია, ისე განმარტივებული, რომ სხვა ეგეთი ანბან-სრული ენა ქვეყანაზე არ მეგულებათ. სავსეობა და სისრულე ანბანისაც მაგაშია და სხვა არა - რაში. სხვა რაღა უნდა მოეთხოვებოდეს ენას, ანუ ენის პატრონს ერს, როცა თავის სიტყვების დასაწერად თავის ანბანსა ჰქმნის?

არაო, გვეუბნება ჩვენი ავ-გუნებიანი ავტორი, — რატომ „რთულ—ხმოვანი“ ასოები არა გვაქვსო. გაგონილა! თუ ენას არ ესაჭიროება, რად უნდა ტყუილ-უბრალოდ ის რაღაც „რთული ხმოვანებია“! სხვა ენის სიტყვების დასაწერად და გამოსათქმელად თუ? თუ ესეა, ეს რა თავში საცემია ქართულის ენისათვის, რომელსაც იმდენი და ისეთი ხმოვანი ასოები აქვს ანბანში, რამდენიც და როგორიც საჭიროა მისთვის. თუნდ ესეც არ იყოს, რა საბუთია ენის წარმატებულობისა და განვითარებისა რთული ხმოვანები? ან რა არის ეგ რთული ხმოვანები? ამისთანა ტერმინი ჩვენ არსად შეგვხვედრია. მეცნიერებაში ჰხმარობენ ამისათვის სულ სხვა ტერმინს, სახელდობრ, ორ-კეცი, ანუ ორ-

მარცვლოვანი (двусложный) ხმოვანიო. თუ ორ-კეცი, ორ-მარცვლოვანი ხმოვანი ნიშანია წარმატებულობისა და განვითარებულობისა, მაშ, ესტონური ენა ძალიან განვითარებული და წარმატებული უნდა იყოს, რადგანაც ცხრა ხმოვან ასოთა შორის ბევრი ორ-კეცი ხმოვანიცა აქვს²⁾. ამაზედ უფრო უკეთესს მაგალითს წარმოადგენს ჰოტენტოტების ენა, რომელსაც თორმეტი ორ-კეცი ხმოვანი აქვს³⁾. მაშ, ჩვენის ავტორის თეორიით, ჰოტენტოტების ენა დიდად წარმატებული და განვითარებული ენა უნდა იყოს, რადგანაც იმოდენა ორ-კეც ხმოვანს ვერა ევროპიული ენა ვერ წარმოგვიდგენს. თუნდ ეგეც არ იყოს, არის ბევრი იმისთანა ენა, რომელსაც ძველად ორკეცი ხმოვანები ჰქონია და, რადგანაც წარმატებაში შესულა, იმოდენად ცდილა ორ-კეცი ხმოვანი ერთ-ხმოვანად გადაექცია. მაგალითებრ, კლასიკური ლათინური ენა, რომელიც ყოველთ უწინარეს იმითი განესხვავება ძველს—ლათინურს, რომ ორ-კეცი ხმოვანები ერთ-ხმოვანებად გადაიქცია: თითქმის ყველა ორ-კეცი ხმოვანი, „ay“-ს გარდა, ერთს გძელ ხმოვანებად შეიცვალა⁴⁾. ჩვენის ავტორის ტყუილი თეორია რომ დავიჯეროთ, გამოვა, — ვითომც კლასიკური ლათინური ნაკლებ წარმატებუ-

²⁾ ოველაკ-ლინგვისტიკა, გვ. 93.

³⁾ ოველაკ-ლინგვისტიკა, გვ. 48.

⁴⁾ ოველაკ-ლინგვისტიკა, გვ. 227.

ლი და განვითარებული იყოს ძველს—ლათინურზე, რადგანაც ის ორ-კეცი ხმოვანიც გაიუქმა, რაც ძველს ენაში იყო, არამც თუ მოიმატა რამ ახალი.

გაგონილა!.. გაგონილა ასეთი ლაგამ-წამოყრილი ლაპარაკი სამეცნიერო საგნებზედ!.. საკვირველია, საიდან იგონებს ამისთანა უცნაურს საბუთებს ეს მართლა და უცნაური და რაღაც ჯადოთი შელოცვილი ავტორი. აქ რა არის, თუ არ ბაღლური დაჟინება, რომ კრიტიკა მართო მაშინ არის კრიტიკა, როცა სწუნობ რასმე, თუნდ საწუნარიც არ იყოს. ან რაზედ შეჰშურდა, რომ საწყალ ქართველებს ეს ერთი რამ მაინც უქვს ევროპიელებმა, და ეს ერთად ერთი მაღლი მატლად რაზედ გადაგვიქცია! ასე იცის განგებ აკვიატებულმა აზრმა, უვიცობაზედ შემჯდარმა: გინდა თუ არა, ჰსურს გადალახოს ყოველივე ქართული და ამისათვის კარგსაც ცხვირში ძმრად გვადენს, მერე ისე, რომ ტყუილს ყველგან კუდი გარედგან ჰრჩება. ესეც კია: ჩვენი მართლა და მოსაწონი ანბანი რომ ექო, რას ეტყოდა ავტორს ჩვენი აკადემია ბულვარისა,—ეგ რაღა „отрицаніе“ და კრიტიკააო, თუ-კი ქება და მოწონება წამოგცდებოდაო.

ახლა დროა ვიკითხო, —რა დამოკიდებულება აქვს ენის წარმატებას ანბანის მეტ-ნაკლებობაზედ. სლავიანური ენა კირილესა და მეთოდეს დროს განა უფრო განვითარებული იყო და წარმატებუ-

ლი, რომ მაშინაც ჰქონდა „რთული ხმოვნები,“ როგორც, მაგალითებრ. „ჟ“, „ი“, რომელთაც ჩვენ „რთულს“ ვეძახით, ანუ, უკედ ესტყვით, ორ-ხმოვნებს, რადგანაც სხვა ხმის მოუშველელად ვერ გამოითქმებიან. ინგლისური ანბანი დღესაც სხვა ანბანზედ უფრო ნაკლებია, უფრო უკან ჩამორჩომილი. ინგლისელნი ერთსა სწერენ და სულ სხვას ამოიკითხვენ ხოლმე. იქ სიტყვა წერით ერთია, წაკითხვით სხვა და ხშირად ისეც არის, რომ სამი სხვა და სხვა ნაირად დაწერილი და სხვა-და-სხვა მნიშვნელობის სიტყვა ერთნაირად გამოითქმის, ასე რომ მნიშვნელობას მაშინ გაიგებთ, როცა დაწერილსა ჰნახავთ. მაგალითებრ, write = წერა, right = უფლება (право), rite = წესი (обрядъ). ამ სამსავე სიტყვას ერთნაირად ჰკითხულობენ ინგლისელნი და გამოითქმის, როგორც „რაიტ“, სხვა-და-სხვა ნაირად-კი იწერება და სხვა-და-სხვა მნიშვნელობისაა. ტეილორი ამ ამბავს დიდ ნაკლად უთვლის ინგლისურს ანბანს, მაგრამ განა ამითი ითქმის, რომ ინგლისური ენა განუვითარებელია? ჩვენ მოვიყვანეთ ორი მაგალითი, რომ ანბანის მეტ-ნაკლებობა არაფრად შეეხება ენის წარმატებას არც მაშინ, როცა „რთული“ ხმოვნებია ანბანში, არც მაშინ, როცა ანბანი ნაკლებია. მაშასადამე, ენის წარმატებასთან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არავითარი დამოკიდებულება არ უნდა ჰქონდეს. ესე რომ არ იყოს, მაშ, რო-

ცა ჰოტტენტოტები იქამდე წარიმატებენ, რომ თავის ანბანს იქონიებენ და იმ ანბანში თორმეტს ორ-კეცს, ანუ ორ-მარცველოვანს ხმოვანს ჩამოარიგებენ, მათი ენა ერთბაშად წარმატებული და განვითარებული გამოვა ქვეყნის მოედანზედ. ჰოტტენტოტების ანბანის შექმნა ხომ დღესაც შესაძლებელია, ნამეტნავად თუ ევროპიელებმა მოიწადინეს. მაშ, ჰოტტენტოტების ენა შესაძლოა დღესვე მეტად წარმატებულ ენათა შორის ჩაითვალოს, თუ ჩვენის ავტორის ტყუილმა თეორიამ იპრიანა. აკი ვამბობთ, აშკარაა, რომ ენის წარმატებასთან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არავითარი კავშირი არა აქვს. თუ ესეა, მაშ, ავტორის ნათქვამი ჩვენის ანბანის სისრულის გამო: „это обстоятельство еще болѣе подтверждаетъ наше мнѣнiе“ ასე უნდა შეიცვალოს: это обстоятельство всего менѣе подтверждаетъ... და სხვანი.

ან რას აუხირნია და ყურებს გვიჰედავს იმითი, რომ ქართული ენა მძიმედ, დაგვიანებით ვიდოდა წარმატების გზაზედაო. ან რაღა ჰგონია, არის ქვეყანაზედ რომელიმე ენა, რომ ქნებით ევლოს. ყველასგან ცნობილია, რომ ბევრი ათი-ათასი წელიწადი გავიდა, ვიდრე ადამიანი ენას შეჰქმნიდა სამეტყვოდ. ეს შემოქმედობითი ძალა მეტყველებისა უფრო ნაკლებად სწარმოებს მას შემდეგ, რაკი ისტორიულ ხანამდე მოახწია ადამიანმა. ტეილორი ამბობს, რომ ამას შეჰდევ ამ ძალამა ახალი თითქმის

არა შესძინა-რა ენასაო. ამისი მიზეზი ის არისო, რომ ადამიანის საჭიროებას ჰყოფნიდა იგი სიტყვები, რაც მამა-პაპათაგან ესწავლაო, და, თუ ახალი აზრი რამ გამოეხატებოდა გონებაში, ისევ ძველს სიტყვებს გადააკეთებდა ხოლმე ასე თუ ისე ამ ახლის გამოსატყველადო. თუ ესე იყო მაშინ, როცა ენა ნაკლებ მდიდარი იყო სიტყვებით, უფრო ასე უნდა იყოს ახლა, როცა უკვე ამ მხრით გამდიდრებულია.

ვგონებთ, თვალსაჩინოდ და სწრაფად უნდა იცვლებოდეს მარტო ჯერ არ დადუღებული, არ დასრულებული, არ დამთავრებული ენა, როგორც ყველაფერი, რაც-კი ორგანებურ ზდას ექვემდებარება. ბავშვი უფრო სწრაფად იცვლება, ვიდრე დავაყვაცებული ადამიანი, ხოლო იგი ენები, რომელთაც უკვე მიუღწევიათ იქამდე, რომ თავისი ლიტერატურა აქვთ, თავისი მწიგნობრობა, უფრო ძლიერ უნდა ეურჩებოდნენ ცვლილებას, ესე იგი, ახლის რისამე შემოსევას, რადგანაც ლიტერატურა, მწიგნობრობა, ანუ, როგორ ტეილორი ამბობს, სკოლის მასწავლებელი და სტამბა ძლიერ ინახვენ სიტყვებს და ერთხელ და ერთხელ დადგენილ ფორმეს. ველურთა ენა უფრო უფრო უღონო უნდა იყოს ამ შემთხვევაში. იგი უფრო ადვილად მოძრავია, რადგანაც ყოველ ცალკე თაობის ხელთ არისო. მას მარტო საყოველღეო ლაპარაკი ინახავს და მარტო იგი შერჩება ხოლმე, რაც განუწყვეტლივ

ხმარებაშია⁵⁾). ამისთანა ყოფაში ენა მარტო ყურის ანაბარად არის დაგდებული. ხან ვერც მთქმელი იტყვის სიტყვას რიგიანად, ხან ვერც მსმენელი დაიხსომებს გაგონილს უცვლელად და ამიტომაც სიტყვა გადიცვლება ხოლმე ზოგჯერ იმდენადაც, რომ ვერც-კი აღადგენს კაცი მის პირველ-ყოფილ სახეს. ეს მიზეზია, რომ მდბიო ხალხი, ესე იგი, უწიგნო, რომელიც სიტყვებს მარტო ყურით ჰტყობულობს და ყურით იხსომებს, ხშირად გადასცვლის ხოლმე სიტყვას და აფუქებს. მაგალითებრ: Квартира — Хватера = φатера, свобода — слабода, Жизнь — Жисть, ბედნიერი — ბედრიანი, მეფე — ნეფე, ნიშანი — ლიშანი და სხვანი.

მინამ ლიტერატურა, მწიგნობრობა გაძლიერებული და მოფენილი არ არის, ენის ცვლილებას კიდევ გზა აქვს, დიდი თუ პატარა, მერე-კი მუხლი თან-და-თან ეხუთება და სვლა უმძიმდება, და ამიტომაც ადვილად დასაჯერებელია, რომ უკანასკნელ შემთხვევაში ერთხელ დადგენილი სიტყვები და ფორმები უფრო გამძლეობენ, უფრო უცვლელობას ექვემდებარებიან, ვიდრე ცვლილებას. თუ ესეა, მაშინ ავტორის სიტყვები, რომ თუ ქართულს ენას სრული და სწრაფი წარმატება ჰქონებოდა, ახალს განსაკუთრებულს რასმე თვისებას შეიძენდაო, არას გზით ქვეაში მოსასვლელი არ

⁵⁾ კარიერი.

არის და უგულო ნაჭუქია. აკი წინად მოვიყვანეთ აზრი ტელიორისა, რომ ეხლა ენები საზოგადოდ იმ მდგომარეობაში არიან, რომ შემოქმედობით ძალას ადამიანისას ძალიან ცოტა-ღა შეუძლიან ახალის რისამე გაჩენისათვის. ან რა არის ის ახალი განსაკუთრებული თვისება, რომლის არ შემოდებას წუნადა სდებს ჩვენს ენასა ჩვენი ახირებული ავტორი? თუნდა ორ-მარცვლოვანი ხმოვანებით, გვეუბნება ავტორი. ჩვენა ვნახეთ, რომ ორ-მარცვლოვან ხმოვანების ქონა, არამც თუ ენის წარმატებულობას მოასწავებს, არამედ რაღაც ლინგვისტიურს ბურანს, რომელიც ჩვენს ავტორს თავს დასხმია.

ახალისა არ ვიცით და რომ ჩვენს ენას ბევრი ისეთი განსაკუთრებული თვისება აქვს, რომელსაც ბევრი სხვა, უფრო წარმატებულად მიჩნეული ენები შეჰნატრებენ, — ამას ექვი არ უნდა. ჩვენ მოვიყვანთ ორიოდე ამის მაგალითს, მით უფრო, რომ ეხლა სიტყვამ მოიტანა და — ვინ იცის — მერე შეგვხვდება-ღა დრო ამის თქმისა, თუ არა.

შრადერი ამბობს, რომ ინდო-გერმანული ენები ყველაფერში არ წარმოადგენენ იდეალს სისრული-სასაო. მე მოვიყვანო ერთს დიდად საყურადღებო მაგალითს, რომელიც დაგვანახვებს, რომ ინდო-გერმანული ფორმა მეტყველებისა სხვაზედ უარესია და ნაკლულევანო. რა მაგალითია ის მაგალითი, რომელიც ასე უსრულადა ჰქმნის ინდო-გერმა-

ნულს ენებს და თავის წარმატებულობით სჯობ-
ნის? გული გაუსკდება ჩვენს ავტორს, როცა ამის
პასუხს ვეტყვი. აი რა: ინდო-გერმანულს ენებს
მრავლობითის რიცხვის აღსანიშნავად აქვთ ბრუნ-
ვა განსხვავებული მხოლოობითის ბრუნვისაგანაო
მაშინ, როდესაც ლოდიკა ითხოვს მრავლობითსა
და მხოლოობითს ერთი და იგივე დაბოლოვება
ჰქონდესო. არიანო ამ მხრით უფრო სრული ენე-
ბი, რომელთაც მრავლობითის მაჩვენებელ სუფიქსს
ჩაერთვის ხოლმე მხოლოობითის დაბოლოვება დასა-
ბრუნებლად. თურმე ნუ იტყვი, ჩვენი ენაც ამ
შრადერისაგან მოწონებულ ენათა შორის მოქ-
ცეულა. ერთ გვარს მრავლობითს ჩვენს ენაში აქვს
სუფიქსად “ები” და ამ სუფიქსით ჩვენი მრავლო-
ბითი ისე იბრუნება, როგორც მხოლოობითი,
მაგალითებრ: კაც-ები, კაც-ებისა, კაც-ებსა, კაც-
ებმა, კაცებითა და სხვანი. ამ სახით, ჩვენს ენაში
სუფიქსი სიტყვასა და ფლექსიას შუა მოექცევა
ხოლმე, შრადერის სიტყვისამებრ, და იბრუნება
როგორც მხოლოობითი. ეს ენის ღირსებად მიაჩ-
ნია შრადერს⁶⁾.

მეორე განსაკუთრებული თვისება ჩვენის ენისა,
რომელიც, ჩვენის ფიქრით, ენის წარმატებულო-
ბის მომასწავებელია, ჩვენი ზმნებია და ნამეტნავად
მისი მართლა-და გასაკვირველი ფორმები. ამ მრავ-

⁶⁾ შრადერი-შედარებითი ენათა ცოდნა, გვ. 172.

ვალ გვარ ფორმების წყალობით, მარტო ერთის ზმნით, სხვა სიტყვების ნაწილების დაუხმარებლად, გამოითქმის პიროვანებაც მომქმედისა, მიმართულებაც მოქმედებისა, სხმით-გარდასხმითობაც. მაგალითებრ, „ვაკეთებინებ“, და ბევრი სხვა გარემოება მოქმედებისა თუ მდგომარეობისა. არა გვეგონია, სხვა ბევრმა ენამ გამოსთქვას ერთის ზმნით, სხვა სიტყვის დაუხმარებლად, თუნდ, მაგალითებრ, ეს ქართული: „წავალებინებ, წამოვალებინებ, გადაზომინა, გადმოზომინა“ და მებრვე სხვა. რომ ჩვენმა ავტორმა ესეთი სამარჯვო მიხრა-მოხრა ჩვენის ზმნებისა წუნად არ დასდოს ჩვენს ენას, როგორც სისრულე ანბანისა ენის წარუმატებლობის საბუთად გაგვიხადა, ჩვენ ვიმოწმებთ იმისთანა ავტორიტეტებს, როჰელნიც, თუ ჩვენის ავტორის თანასწორნი არ არიან, ბევრში არ ჩამოუვარდებიან. აი რას ამბობს კარიერი:

„Большимъ шагомъ и новою ступенью словоразвитія было... то, что человѣкъ началъ различать предметы отъ ихъ дѣйствія и страданія... Глаголь знаменуетъ дѣятельность вещей, которою они собственно и производятъ на насъ впечатленія... Но чтобы рѣчь была образомъ настоящаго міра (который состоитъ въ движеніи и взаимодѣйствіи вещей), дѣйствіе и страданіе должны выражаться въ ней движеніемъ“.

თვითონ დიდი და სახელოვანი ჰუმბოლტიც ზმნების თაობაზედ ამ აზრისაა. იგი ამბობს:

Всѣ остальные части рѣчи представляютъ какъ бы мертвый, ждущій живой связи, матеріаль, одинъ глаголѣ — средоточіе жизни, всюду ее разливающее. Мысль, если можно такъ чувственно выразиться, покидаетъ, благодаря глагола, внутреннее свое жилище и прямо переходить въ дѣйствительность.

ამის შემდეგ აღარაფერი განმარტება უნდა იმას, თუ რა დიდი ღირსება უნდა იყოს ენისა, როცა მრავალ ფერობა ზმნების ფორმებისა შესაძლოდა ჰხდის მოქმედებასა და მდგომარეობას საგნისას ბევრ გვარი გარემოება გამოუთქვას სხვა სიტყვების დაუხმარებლად. არ ვიცით, სხვა რას იტყვის დაჩვენ-კი გვჯერა, რომ მრავალფერად მიმოხვრა და, მაშასადამე, მრავალ შემთხვევაში გამოყენება იმ სიტყვისა, რომელიც სული და გულია მეტყველებისა, სიმდიდრეს ენისას უნდა მოასწავებდეს. ზმნების ფორმების სიუხვით ბევრი სხვა ენა წინ ვერ წაუვა ჩვენს ენას. თუ, კარიერისა და ჰუმბოლტისა არ იყოს, მეტყველების ღონე და ძლიერება ზმნა არის, მაშ, ქართული ენა ზედ-გამოჭრილი ყოფილა ამ ნათქვამზედ, იმიტომ—რომ ქართველი უფრო ზმნებით ლაპარაკობს, ზმნებით ჰმეტყველობს, ვიდრე სხვა სიტყვის ნაწილებით. მაგალითად მოვიყვანთ რუსთაველს, რომლის ფრაზეოლოგია გასაოცარს სიუ-

ხვეს ზმნების ხმარებისას წარმოგიდგენს. დიდ ღირსებათ უთვლით რუსთაველს, რომ ამ დედა-ძარღვს ჩვენის მეტყველებისას ასეთი განიერი გზა და ავალა მისცა და თითქმის არც ერთხელ არ უმტყუნა.

ერთს მართლა—და განსაკუთრებულს თვისებას ჩვენის ენისას კიდევ მოვიხსენიებთ, სხვათა შორის. და მით გავათავებთ. ეს განსაკუთრებული თვისება იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვენს ენაში არ არის არც ერთი სიტყვის ნაწილი, რომ როგორც სახელი არსებითი არ იბრუნებოდეს, თუნდ ზმნის ზედა აიღეთ, თუნდ თანდებული, თუნდ ზედ-შესრულები, თუნდ ნაცვალ-სახელი და თუნდ თვითონ ზმნაც; როცა უღვლილების ფორმაშია. მაგალითებრ, „შენის ხვალისა (ზმნის ზედა) მე არა ვიცი რა, ან შენმა გუშინ-მა (ზმნის ზედა) ყური გამომიკედა; შენის შინა-თი (თანდებული) თავი მობეზრებული მაქვს, ან შენს შინა-ს ვინ გაუძლოს; „ერთი მაქვს სჯობს ათას მკონდა-ს“ (ზმნა), შენს მე-ს (ნაცვალ სახელი) მე ვერსად წაუველ, შენმა ახ-მა და უხ-მა (შორის-დებული) ჩემს ვაი-სა და ვიშ-ს აჯობა და სხვანი.

ეს კიდევ არაფერი. ჩვენს ენას არ ეხამუშება, არ ეუცხოება თუნდ მთელი ფრაზა დააბრუნოს, როგორც ცალკე სიტყვა. მაგალითებრ, „სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა სიკვდილი სახელოვანი-ს მაგიერ რუსთაველი უკეთესს ვერას იტყოდა“; ან „რასაცა გაცემ შენია, რაც არა დაკარგულია-ს არა

შეედრება-რა“. მართალია, იშვიათი შემთვევაა, როცა კაცს დასჭირდება ამისთანებში ესეთი ფორმა მოიშველიოს, მაგრამ, თუ მოიშველია, ჩვენის ენის წინააღმდეგი არ იქნება, მით უფრო, რომ თვითონ ამ რიგად მიმოხრული აზრიც ადვილად გასაგებია. ჩვენა რა გვგონია, რომ ენას წარუმატებლობაში ჩამოერთვას, როცა სხვა სიტყვების ჩაუმატებლად და აუქრელებლად, მარტო ერთის ფლექსიის შემწეობით ამისთანა სახსარს იძლევა აზრის მიმოხერისა და განცხადებისათვის.

ყოველ ამას ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა და ჩვენ, რასაკვირველია, ვერც დავემდურებით. განგებ აკვიატებულს აზრს ბევრი ბამბა ავქს ყურების დასაცობლად. ჩვენის ფიქრით-კი, როცა კაცი ენის თვისებაზედ ჰლაპარაკობს, ამისთანაებს ყურს ვერ მოაირიდებს, თუ განგებ თითით ყური არ დაიცო. სხვა რომ არა იყოს-რა, თუ ყოველივე ეს საბუთი არ არის ენის წარმატებულობისა, ენის განსაკუთრებული თვისება ხომ არის. ამ მხრით მაინც მიეჭკია ჩვენს ავტორს თავისი ბედნიერი თვალი, თუ მართლა ქართულის ენის გამოთქმა რისამე სდომებია, თორემ ქართული ენა ფლექსიური ენააო, ესე იგი ბრუნვა და უღვლილება აქვსო, ეგ ხომ იმასა ჰგავს, რომ კაცმა სთქვას, კაცს ორი ფეხი აბიაო და ეგონოს, ახალს ამბავს ვამბობო. ან რის მაქნისია ავტორის ზღაპრები ორმარცვლოვან, თუ ორკეც ხმოვანების.

თაობაზედ? ვინ უნდა მოეტყუებინა ამით? ან რა სათქმელია, მაგალითებრ, რომ ვითომ „ჰ“ რა-
ლაც გძელი ხმოვანია, ორხმოვანთაგან წარმომა-
ვალი⁷⁾. ეს ასო გძელი ხმოვანი-კი არა, სულაც
ცალკე ხმოვანიც არ არის, რადგანაც სხვა ხმის
მოუშველელად ვერც-კი იხმარება. ამიტომაც მაგ
„ჰ“-ს უმიხოდ თითქმის არსადა ვხედავთ, რომ
გვერდთ არ მოისვას ან „ხმოვანი“ „ჰ“ ან „ა“. ეგ.
რალაც ნახევარ ხმაა, რომელიც ყურს ესმის რო-
გორც რამ საშუო ხმა „ვ“ და „უ“-ის შორის. აბა,
ეს რომ ვერ გაუგია და ეს ამისთანა დაუხლარ-
თველი ამბავი ვერ გამოურკვევია, სხვა რაღა უნდა
მოეკითხებოდეს ჩვენს ავტორს, რომელსაც რალაც
ჯადო სცოდნია, არამც თუ მოკლე გას-
ქიმოს და გააგძელოს, როგორც „ჰ“, არამედ
არარაისაგან რაიმეც შეჰქმნას, როგორც დღევან-
დელი ხაზარული ენა.

ერთგან ჩვენი ავტორი ამბობს, რომ მარტო
ერთს ისტორიას ენისას შეეძლო აღედგინა ჩვენთა
თვალთა წინ სრული სურათი ისტორიის წინა
დროინდელ ქართველობისა⁸⁾. დალოცვილს
ის-კი დავიწყებია, რომ თვითონ ენა იგი სარკე,
გადმომცემელი ცოტად თუ ბევრად მაგნიარ სურა-
თისა. ჩვენს ავტორს რომ მაგ სარკეში ჩახედვისა

⁷⁾ СѢВ. ВѢСТ., № 3, гл. 50.

⁸⁾ СѢВ. ВѢСТ., № 2, гл. 59.

და ნახვის უნარი რამ ჰქონოდა და ერთი ბეწვა გაგება, სხვა გზით დააკვირდებოდა ჩვენს ენას და სულ სხვა ამბავს გამოჰკითხავდა და არ შეაჩერდებოდა „უ“-ის გაზანდრის ადლით გაზომვას. განა ამისთანა სიტყვები, რომელიც ჩვენს ენას ღღევან-ღღამდე შერჩენია, არაფრის მთხრობელნი არიან, მაგალითებრ: „წყალობა, მიწყალე, შემიწყალე, მოწყალე“. აქ ყვლგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწამე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყლობა“ ნატერისა და ვედრების საგნად გახდომია. ტიგროსისა და ეფრატის დაღმა აღარ ვიტყვივთ, მარტო არმენია ავიღოთ, საცა წინად ბინადრებულა ქართველი და საცა ღღესაც „წყლობა“ მართლა დიდი ღვთის წყალობაა, იმიტომ-რომ მიწა მდიდარია, ხოლო უწყლოდ-კი არა მოჰყავს-რა... ან სიტყვა „მიცვალება“, „მიცვალებული“, რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს ჰნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გააზრებას, არამედ „გარდაცვლას“, სხვა სახედ გადასვლას. ნუ თუ ამაში გონების ხელ-მოსაქიდებელი არა არის-რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ თუ — როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია. ან ქალის „გათხოვება“, „მითხოვება“ განა არას გვეუბნება, რომ უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში „თხოვბას“ რაღაც ად-

გილი სჭერია. განა ეს სიტყვა არ ასურათებს პირველ-ყოფილ ქართველს ცოლ-ქმრობის შესახებ. ბევრს ამისთანა მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩვენი ენა, თუ რომ ბრმა კაცი და, ჩვენს ავტორსავით, უვიცი არ შეხვდა, ან განგებ ყურებში ბამბისდამცმელი. ლებოკმა ამისთანაებზე მთელი მოწმობა ააგო პირველ-ყოფილ კულტურისა და ისტორიულ წინად დროინდელ წყვდიადისაგან სინათლეზედ გამოიტანა ზნე, ჩვეულება, საზოგადოებური, თუ ოჯახური წყობილება, გონიერების მეტ-ნაკლებობა და ერთობ მსოფლ-მხედველობა პირველ-ყოფილ ადამიანისა.

კიდევ ვიტყვით, — ყოველ ამაებს ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა. ვინ იცის, იქნება იმიტომაც, რომ ეს ამისთანა ამბები, ცოტად თუ ბევრად, მოასწავებენ ერის თვით-მოქმედების ძალ-ღონეს, იმიტომ-რომ სხვაზედ განსხვავებულის რისამე შექმნას თვით-მოქმედება და თვით-მოქმედების უნარი უნდა, — სულ ერთია, ზნე-ჩვეულებას აიღებთ ამ შემთხვევაში, ოჯახებურ და საზოგადოებურ წყობილებას, სარწმუნოებას, ენას, თუ სხვას რასმე. ჩვენი ავტორი რომ ამ მხრით ჩაჰკვირვებოდა საქმეს საზოგადოდ და საკუთრივ ქართულს ენას, ვაი თუ ქართველების თვით-მოქმედების საბუთს ზედ წასწყდომოდა და ეს ხომ ის იქნებოდა, თავგმა თხარა და კატა გამოთხარაო. თვითმოქმედებით შექმნა რისამე ქებაა და ქართველის ქებას, აბა, პი-

რიდამ როგორ ამოუშვებს ბულვარის კრიტიკოსი. კიდეც ვიტყვით, — ეგ რაღა კრიტიკა იქნება, რაღა „отрицаніе“!.. იქნება ყოველ ამან დაახუქვინა თვალი ჩვენს ავტორს. საკვირველიც არ არის.

კარგი რამ სჭირდეს, გვიკვირდეს, ავი რა საკვირველია.

წერილი მეცხრე.

ჩვენ ვშიშობთ, რომ რაც წინა წერილში ვთქვით ქართულის ენის შესახებ, ის იმაში არ ჩამოგვართვან, ვითომ ჩვენ ჩვენის ენის ნაკლულეევანების დანახვა არ გვინდოდეს და სრული გვეგონოს. ჩვენი ენა, მართალია, წარუმატებელია, ჩვენის ფიქრით, და განუვითარებელი, ხოლო იმ მხრით-კი, რომ ჯერ მომზადებული არ არის დღევანდელს აზრს კაცობრიობისას საზოგადოდ და თუნდ ჩვენებურ ინტელიგენციისასაც ალებ-მიცემობა გაუწიოს გაუქირებლად და საკმაო განცხადებით. დღეს ჩვენი ენა იმ ხანაშია, რომ ამ მხრით უნდა შეიძინოს რამ და წარიმატოს. ამისათვის ქართულს ენას მასალა საკმაო აქვს და მხოლოდ სიმარჯვე და მოხერხება-ლაა საჭირო, რომ ეს თავისი დიდი ნაკლი შეივსოს. ესთჳით რა ეს, ახლა შეგვიძლიან განვაგრძოთ ჩვენი საუბარი და ისევ ჩვენს ავტორს

Письма о Грузіи-სას კვალ და კვალ მიჰყვით.

ჩვენს ავტორს ჰგონია, რომ რაც ჰსურდა, ვითომ ყველაფერი დაასაბუთა, დაამტკიცა და გადაჭრილად ამბობს:

ამ სახითაო (კაი სახე არ იყო!), ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე, საქართველოს არც თავისი ანზანი ჰქონია, არც თავისი მწიგნობრობა და არც თავისი ფულიო, უმატებს ავტორი სხოლიო-ში, რომ — ვინცობაა — მერე არ დაავიწყდეს, თორემ ღმერთი უწყენს. იქნება ყოველივე ეს მართალიც იყოს, ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ტყუილი აი რაშია. თურმე ნუ იტყვიო, ქართველებს ენაც არა ჰქონიათ სახელმწიფო საქმეთათვის. ავტორი აი ამას რა გვარ მოგვითხრობს:

И такъ, до принятія христіансва, Грузія не имѣла ни своей азбуки, ни письменности. а для государственныхъ дѣлей употреблялся. вѣроятно. персидскій языкъ, тѣмъ болѣе, что большинство правителей Грузіи были персидской крови (Сѣв. Вѣст., № 3, гв. 50).

როგორ? მაშინაც სპარსულს ენას ჰმარობდნენ ქართველები, როცა ჯერ სპარსელების საისტორიოდ ხსენებაც თითქმის არ იყო, თუნდა იმ ხანებში, მაგალითად, როცა მოსე წინასწარმეტყველი, ავტორისავე სიტყვით, ახსენებს მოსოხებსა და თუბალებს! ან როცა მთელი რვაას ცხრაასი წელიწადი, ფარნავაზზედ კიდევ წინად, ქართველებს მთე-

ლი დიდი არმენია სკერიათ, როგორც ეხლა დამტკიცებულია, თავიანთი სამეფონი, სამთავრონი, თუ სამამასახლისონი ჰქონიათ, მაშ, სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ეს მეფენი, მთავრები, მამასახლისები? დავენებოთ ამასაც თავი და ერთი ეს ვიკითხოთ: ეს „ВЪРоятно“ საილამ და რა საბუთით არის ВЪРоятно? იქილამაო, რომ ქართველების მმართველნი სპარსთა ჩამომავალნი იყვნენო. მაშ, უწინდელი მამასახლისები და მერე ფარნავაზი და მის შემდეგნი სულ სპარსები იყვნენ ჩამომავლობით? თუ ესე ჰგონია ავტორს, მისი „მგონიაობა“ საბუთი არ არის. ამ სპარსთაგან ჩამომავლობას დამტკიცება უნდა და არა ცარიელ სიტყვების ფქვა და რახარუხი. თუნდ ფარნავაზი და მისნი შემდეგნი ჩამომავლობით სპარსნი ყოფილიყვნენ, აქედამ განა ის გამოდის, რომ უსათუოდ სპარსულს ენასაც შემოიტანდნენ სახელმწიფო საქმეებისათვის? განა როცა უცხო თესლის დინასტია დაიჭერს სამეფო ტახტსა რომელისამე ერისას, უსათუოდ უცხო ენასაც შეიტანს ხოლმე სახელმწიფო საქმეთათვის? თუ ესეა, მაშ, როცა ჩვენში არშაკიდები ჰმეფობდნენ, სომხური ენა უნდა ყოფილიყო სახელმწიფო საქმეებში სახმარისად. საზოგადო აზრია, რომ რაკი ერს თავისი სახელმწიფო აქვს, თავისი ენაც ექმნება ყოველგვარ საქმეთათვის. ამ ზოგად აზრს მგონიაობით, ВЪРоятно-ებით ვერავინ უარ-ჰყოფს, თუ ამისათვის უცილობელი, უტყუარი, ზედ-მიწევნილი

საბუთი ხელთ არა აქვს, იმიტომ-რომ ყოველივე მგონიაობა, **вѣроятно**-ბა ამ შემთხვევაში ამ ზოგად აზრისაკენ არის, თუ ქკუის მართულები არა აქვს კაცს მოშლილი. თუნდ ეგეც არ იყოს, ჯერ ჩვენის ავტორის „**полижительно**“ რა არის, რომ მისი „**вѣроятно**“ რა იყოს.

საქმე ის არის, რომ ავტორს, რაკი ერთხელ და ერთხელ აუკვიატებია აზრი—ქართველებს არა ჰქონდათ რაო, უნებებია ენაც-კი გაუბათილოს და, რადგანაც ვერ მოუხერხებია, შეუკმაზავს ეს ყველაფრის ამკიდებელი „**вѣроятно**“. შემეტარა ზედ და ჰხედნის: თუ დამიჯერებენ, ხომ რა კარგი, თუ არა და, ცოტათი მაინც დავაქვეითებ ქართულსა და ქართველებსაო. სხვა არ ვიცი, რა მიზეზს გამოუწვევია ეს მისი „**вѣроятно**“. ან რა საჭირო იყო ამის თქმა, რომ სახელმწიფო საქმეთათვის სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ქართველებიო. რა-კი ამის თქმა უნებებია, კვლავაც იყოს ნება მისი, თუმცა წინა წერილში მოყვანილი აზრი გატტერია-კი ამტკიცებს, რომ ქართული ენა ძალიან გავრცელებული ყოფილა არმენიაში სომეხთა—მეშვიდე საუკუნეში—შემოსევამდე. ვგონებთ, გატტერია-ს აზრი ცოტათი მაინც წინ დასაყენებელი იყოს, ვიდრე ჩვენის ავტორის ყოვლად სახედნი „**вѣроятно**“

მწიგნობრობის შესახებ ავტორი მოგვითხრობს, რომ თვით უძველესს ნაშთს ქართულ ნაწერისა

აზის თარიღი IX საუკუნისა ქრისტეს მერმედ, თუმცა ამაზედ უძველესნი ნაშთნიც არიან, მაგრამ თარიღი არა აქვთო. მაშ, თარიღი არა აქვთ ძველს ჩვენს ფულს მეხუთე საუკუნისას, ძველს ხელნაწერებს V—VII საუკუნოებისას, ჯვარის-მონასტრის ზედ-წარწერას VII საუკ. და უძველეს გუჯრებსა? ან იქნება ავტორს ჭგონია, რომ ესენი არ არიან ნაშთნი ნაწერისანი? თუ არა-და რას გვემართლება, რომ ყოველს ამას გვიმაღავს ჯერ ჩვენ და მერე თავის მკითხველებს? იქნება არ იცოდნაო, გვეტყვიო. შესაძლოა—და თუ ეს მართლ არ ცოდნაა და არა განგებ გათელვა მართლისა— ებატიება, რადგანაც არ-ცოდნა არ ცოდკაა. ხოლმე როცა ჩვენი ავტორი არწმუნებს თავის მკითხველებს, რომ მეცამეტე საუკუნოზედ ადრე ქართველებს მათიანე არა ჰქონიათო,—ეს კი არ ცოდნად არ ჩაეთვლება, რადგანაც აქ არ-ცოდნას ადგილი არა აქვს. დღეს ჩვენში ყველგან მოფენილია ის ამბავი, რომ აღმოჩნდა ქართული ქრონიკა, რომლის უეჭველი, ყოვლად უცილობელი თარიღი IX საუკუნეა. ავტორი აქ იმითაც თავს ვერ იმართლებს, რომ ამ ქრონიკამდე ხელი ვერ მივაწვდინეთ: ყველამ იცის, რომ ეგ ქრონიკა „წერაკითხვის საზოგადოების“ წიგნთ-საცავშია და არვის უშლიან ინახულოს საკუთარის თვალით. მაშასადამე, აქაც იტყუა ჩვენმა ავტორმა, მაგრამ ცოტად-კი. ცოტად ვამბობთ, იმიტომ-რომ, ბევრი.

ბევრი, სულ ბევრი რომ ესთქვათ, ერთი ოთხიოდე საუკუნეა თაბაუთი მეცხრესა და მეცამეტე საუკუნეს შორის და ოთხი საუკუნე, აბა, რა არის იმისთანა კაცისათვის, რომელიც 1700 წელიწადსაც მალაყით და „одинъ штрихомъ“ თავს ახტება და მაინც ფეხზედ სდგება ხოლმე.

ეს კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, ამ ტყუილის ამბავისაგან რა დასკვნა გამოჰყავს ავტორს. დაუჯერებელია, თუ თვითონ მისი სიტყვები არ მოვიყვანეთ. იგი ამბობს:

Несомнѣнно одно, что они (лѣтописныя сказанія грузинъ) появились много спустя послѣ христіанства (указаніе на существованіе грузинской лѣтописи не появляется ранѣе XIII в.) и это обстоятельство еще рельефнѣе (!!!) оттѣняетъ вліяніе Ирана, печать котораго не могло стереть даже хртстіанство (Сѣв. Вѣст., № 3, გვ. 40).

აქ „влияніе Ирана“ რა შუაშია? არ გვესმის და, თუ ვინმე გაიგებს, არ ვიცით. ქართველებს მატთანე არა ჰქონდათ მეცამეტე საუკუნემდეო და ეს გარემოება უფრო თვალ-ნათლად ამტკიცებს ირანის გავლენასა საქართველოზედაო. მოდიოთ და ნუ ჰკითხაეთ ავტორს, — ლოღიკა რა ხილია?!

„Да и какъ могло быть иначе, иѣახის ამ ულოღიკობით გათამამებული ავტორი, когда въ теченіи тысячи лѣтъ, начиная съ нашествія

скифовъ и до завоеванія Персіи и Грузіи Арабами (ჩვენში კი დარჩეს და ამ ორ ამბავ შორის ათასი-კი არა, მთელი ათას სამას წელიწადზე მეტია), она (Грузія) почти непрерывно жила общєю жизнью съ Ираномъ“...

ეს Грузია „не прерывно жила общєю жизнью съ Ираномъ“... საიღამ გამოატყვრინა ავტორმა? მაშ, მეშვიდე საუკუნედამ ქრისტეს წინად, ესე იგი, სკვითების მოსვლიდამ არაბების შემოსევამდე მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს მერმედ, საქართველო და ირანი ხელი-ხელ გადაჰყდილნი იყვნენ და ამფსონობას უწევდნენ ერთმანეთს.

სხვა არა იყოს-რა, მართო ერთი ქართველების გაქრისტიანება მირიან მეფის დროს საკმარისია კაცს წარმოედგინა, რომ ეს ამისთანა ბედაური ტყუილი არ წამოსცდენოდა. განა ჰკვათა მყოფელს ფიქრად მოუვა, რომ ზოროასტრის მიმდევარი და ცეცხლთ-თაყვანის მცემელი სპარსი და ქრისტიანი ქართლი ერთის საერთო ცხოვრებით შეკრული და შებოჰყილი იგულვოს, ერთს საერთო ცხოვრებაში მოათავსოს და მოარიგოს? მერე როგორ აბრტყელებს ჩვენი თავდაუქერელი ავტორი ამ მოთავსებას და მორიგებას!

Ихъ связывала не одна только политическая связь, всегда не долговѣчная и часто прерываемая, а болѣе глубокая, органическая... (Сѣв. Вѣст., № 3. გვ. 40).

გესმით რა ამბავია!.. უფრო ღრმა, უფრო ორგანებული კავშირი ჰქონდათ, ვიდრე პოლიტიკურიო, მერე ვისა? ზოროასტრის მიმდევარს სპარსსა და ქრისტეს მოსავ ქართველსა!

მაშ, თუ მთელი ეს ათას სამასი წელიწადი საქართველოს საერთო ცხოვრება ჰქონდა ირანთან, როგორ-ღა დავიჯეროთ, რომ ამ ორმა ერმა, ათას სამას წელიწადს ერთის საერთო ცხოვრებით მცხოვრებმა, თავ-თავისი ვინაობა, ენა, მიწა-წყალი, რჯული შეირჩინა და ან ერთი მეორეს არ გააქელვინა, ან ერთმანეთს არ შეუღულდა და ერთ ერად არ გარდაიქმნა. რა-კი ეს არ მოხდა, აშკარა საბუთია, რომ საქართველოს და ირანს, არამცთუ ერთად უცხოვრიათ საერთო ცხოვრებით, არამედ თითოეულს თავისი საკუთარი სისხლ-ხორციც ჰბადებია, თვისი გული და წყურვილიც ჰქონია, თავისი ფარი და ხმალი სჭერია, ესე იგი თავისითაც განსხვავებულად უცხოვრია და ამ თვისებას შეუნახავს თითოეულის ვინაობაც, ენაც, რჯულიც და მიწა-წყალიცა. ათას სამასი წელიწადი რომ ირანს საქართველოზედ განუწყვეტელად ემოქმედნა ისე, როგორც ავტორს მოჰმანებია, დღეს ქართველების ხსენებაც არ იქნებოდა დედამიწის ზურგზედ და არც ჩვენს ავტორს-ღა გაუხდებოდა თავში საცემად, საქართველოს ისტორიის მაგიერ, უნდოდა ზღაპრების ბღაჯნა.

ამ სახით, ავტორის ზემოხსენებულ „несомнѣнно“-ს თუნდა ეს „да и какъ можно иначе“ ზედ დაემატოს, მაინც ის სარჩიელი გამოვა ავტორისათვის, რომ თავის ქერქში მჯდარიყო, ის ერჩივნა, იმიტომ რომ тетеревамъ не летать по деравамъ, ანუ ჩვენებურად—არა შეჯდა მწყერი ხესა, არა იყო გვარი მისი.

წერილი ძებათე.

წინა წერილიდამ ვნახეთ, როგორ მოიხმარა ჩვენმა ავტორმა Письма о Грузіи-სამ ლინგვისტიკა და ფილოლოგია ქართველების ენაობის, წარმომავლობის გასაცნობად და მათის წარმატების გამოსარკვევად. მერე ამბობს, რომ:

„Археологія и антропологія, служа подспорьемъ лингвистики, могли-бы съ своей стороны пролить, конечно, не малый свѣтъ на происхожденіе грузинъ, но въ этомъ отношеніи слѣлано такъ мало, что не даетъ опоры для какихъ нибудь хотя бы приблизительныхъ выводовъ“ (Сѣв. Вѣст., № 2, გვ. 69).

ხომ ამბობს, არქეოლოგია და ანტროპოლოგია, როგორც მშველელნი ლინგვისტიკისა და მხარის მიმცემნი, თავის მხრით ნათელს მოჰყენდ-

ნენ ქართველთა ვინაობის წარმომავლობასაო, მაგრამ ამ მხრით ასე ცოტა რამ არის აღმოჩენილი, რომ კაცს ხელთ ვერაფერი ჩაუგდია, თუნდ დაახლოებით რაიმე დასკვნა გამოიყვანოსო.

რაც შეეხება ანტროპოლოგიას, ავტორი ამის საქმეს ორის სტრიქონით ათავებს: ბროკამ, რომელსაც ვითომ აქედამ გაუგზავნეს ორი თავის სარქველი, გასინჯა და სთქვაო, რომ იგი ეკუთვნის კიმერებსაო. ეს არის და ეს. სხვაგან ავტორი არც-კი ახსენებს ანტროპოლოგიას. ხოლო არქეოლოგიისათვის-კი მეტი აღვლილი უღირსებია და ყოველს ამაში წინამძღვრად აუჩენია ბაიერნი, რომელმაც სამთავროს სასაფლაო მცხეთაში გასთხარა და ბევრი არხეოლოგიური ნაშთი იპოვა. ეს ბაიერნი ცნობილია, როგორც კარგი მთხრელი საფლავებისა და საფლავებში ნაპოვნის კეთილ-სინიდი-სიერი და უტყუარი აღმწერელი, ხოლო მისი საისტორიო დასკვნა და განსჯა-კი ყველასაგან სასაცილოდ არის აგდებული. მოდით მართლა-და ნუ გაგეცინებათ, რომ ეს ბატონი ბაიერნი ალექსანდრე მაკედონელის საფლავს სადღაც ავლაბრის ხევში ეძებდა და სემირამიდისას, რომელიც ეხლა მითიურ არსებად მიჩნეულია, წიწამურში მცხეთის პირდაპირ, არაგვ გაღმა.

ჩვენი ავტორი, თუმცა დიდი მოყვარეა კრიტიკისა და отрицаніе-სი, მაგრამ აქ-კი ბაიერნს ბრმად აჰყოლია, უსათუოდ. იმიტომ-რომ სამთავ-

როს სასაფლაოსა და ამ სასაფლაოში ნაპოვნებზედ ბაერნმა თავისი წერილი გერმანულ ჟურნალში დაჰბეჭდა. ამას თვითონ ავტორიც გვეუბნება თავის პირველ წერილის სხოლიოში 60 გვერდზედ და თვით იმ ჟურნალსაც გვისახელებს. აქაო-და გერმანულ ჟურნალმა დაჰბეჭდაო, აბა, ჩვენი ავტორი როგორ-ღა შეიტანდა ეჭვს ბაიერნის შესახებ, თუმცა-კი თვით-მსჯელობასა და კრიტიკაზედ დიდის ბაქი-ბუქობით ჰლაპარაკობს, თითქო ერთისა და მეორის მადლით უხვად მოსილი იყოს? ხოლო ჩვენს ავტორს რომ თვალი ცოტა გრძლად მქრელი ჰქონოდა, დაინახავდა, რომ ბაიერნის საისტორიო მსჯელობას და დასკვნას თვით რედაქცია, რომელმაც ბაიერნის წერილი დაჰბეჭდა, არ ენდო, რადგანაც აშკარად შეუსაბამონი არიან. ჟურნალი იგი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ასახელებს და რომელმაც დაჰბეჭდა ბაიერნის წერილი, არის *Zeitschrift für Ethnographie von Bastian und Hartmann*. ამის რედაქციამ აქავ გამოაცხადა, რომ ჩვენ პასუხის-გება აგვიხდია ბაიერნის საისტორიო დასკვნისა და განსჯის თაობაზედაო და ამ მხრით თავზედ მოახვია თვით ბაიერნსა¹). აბა, რა თქმა უნდა—ეს ამბავი ჩვენმა ავტორმა მიაფუჩეჩა, უსათუოდ იმისთვის, რომ ამით

¹ ხვალსონი: надгробная надпись изъ Мцхета, ზვ. 120.

აბრუ გაუტყდება ბაიერნს, და ბაიერნის მოწმობა-
კი მისთვის საჭირო იყო, რომ ქართველები ადამი-
ანის ხორცის-მჭამელად და ბარბაროსებად გამოე-
ყვანა. დიად, საჭირო იყო, რომ ეს ეთქვა ჩვენს
ავტორს:

И такъ Самтаврскія (Байерна) раскопки,
не рѣшая вопроса о племянномъ происхожде-
ніи грузинъ, рисуютъ намъ ихъ, начиная
съ X в. до р. X. сначала антропофагами,,
исповѣдывающими элементарную религію...
და სხვანი და სხვანი (Сѣв. Вѣст., № 2, გვ. 64).

ახლა რა უნდა დავარქვათ იმ კაცსა, რომელსაც
ფრანსუა ლენორმანი, ეს ყველა მეცნიერთაგან
ავტორიტეტად ცნობილი, არაფრად მიუჩნევია და
ბაიერნი-კი კერზად დაუსვამს და უწამებია, ბაი-
ერნი, რომლის სჯასა და გამჭრიახობასაც თვით
მისის წერილის დამბეჭდველი რედაქციაც ვერა
ჰნდობია? ეს შეესაბამო „отрицаніе“ ყველასაგან
მიჩნეულისა ერთის მხრით და მეორეს მხრით ეს
ასეთი ბრმა დანდობა ყველასაგან უარყოფილისა
რის მომასწავებელია ერთსა და იმავე კაცში? ამისი
პასუხი ყველას ადვილად მოადგება ენაზედ და ამი-
ტომაც ჩვენ აღარას ვიტყვით. ჩვენ მარტო ამას
დავუმატებთ, რომ ლენორმანის ნათქვამი ქართვე-
ლებზედ, ცოტად თუ ბევრად, აბრუსუკეთებს ქარ-
თველსა და ბაიერნისა კი საბუთს აძლევს ავტორს
სახელი ცოტად თუ ბევრად მოუთხაროს ქარ-

თველსა. აი ამიცანა სად არის ავტორის უცნაურის ქცევისა, თორემ რა დასაჯერებელია კაცმა უარ-ჰყოს ლენორმანი და ბაიერნი-კი ბრმად იწამოს.

საფლავები, სამთავროში ნაპოვნი, ორ-გვარნი არიანო, ამბობს ავტორი; ერთი ქვისანი, ძველის ქართველების სამარხნი, მეორე-ავგურისანი, უფრო ბოლონდელ დროისანი, და ეკუთვნიან, ბაიერნის აზრით, ბერძნებსაო. ამ საფლავებში ნაპოვნმა ცეცხლისაგან შეფიცხებულმა ძვლებმა ადამიანებისამ თუ სხვა პირუტყვისამ ბაიერნი იძულებულ ჰყო ფეიქრნა, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი ადამიანის ხორცის მჭამელნი იყვნენო და თვით ადამიანის ლეშსაც-კი საჭმელად ჰხმარობდნენო. ეგ ჩვეულება მკვდრების ქამისა და კაცის ძველ კერპების შესაწირად შემოწმებულია თვით ქართველთ მათიანესაგანაო, ასვამს მერე თავის ბეჭდსაც ავტორი და თვით ვახუშტისაგანაც ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს საბუთად შემდეგი ამბად დარჩენილი თქმულობა: „კარსნელთა ჰმართებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო“. ამ საბუთების გასაძლიერებლად ჩვენს ავტორს ერთი სხვა სასაცხლო და ჭკვაში მოუსვლელი საბუთიც მოჰყავს. ამას-კი თითონ ავტორის სიტყვებით მოვიყვანთ, თორემ სხვაფრივ დაუჯერებელია.

„Существованіе антропофагіи въ эпоху самтаврскаго кладбища подтверждаетъ еще

и то обстоятельство, что большинство найденных тамъ костей, какъ человѣческихъ такъ и животныхъ, лишено студени—обстоятельство, заставившее Байерна предположить, что ихъ подвергали вывариванію (?) (Сѣв. Вѣст., № 2, гв. 61).

ამ სახით, გამოდის, რომ ქართველებს იმ დროს ძვლები უხარშავთ და ბულიონი უკეთებიან, თორემ ის რაღაც სტუდენი-ია აქამდე ძვლებს უნდა შერჩენოდათო. სტუდენი-ი ძვლებში ჩამდგარი სიმსუქნეა, რომელიც გამოხარშვით გამოიწოვება ხოლმე, და მერე, როცა გაცივდება, შედედდება და ჟილეს მსგავსად დადგება. ეს არ შერჩენიან ადამიანის ძვლებსაო, მაშასადამე, ქართველებს ეს ძვლები უხარშავთ და აქედამ ადვილად მისახვედრია, რომ ადამიანის ხორცის მკამლები ყოფილანო. ფერი ფერსა, მადლი ღმერთსაო, სწორედ ჩვენს ავტორსა და ბაიერნზედ ითქმის. კაცი ამბობს, რომ სამთავროს საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეათე საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინად და იმ დროდამ ბაიერნამდე, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, სამი ათას წლიდამ ორი ათას წლამდე ხანი გასულა და რაღა საწყწნე, თუ სიმსუქნე, ანუ ჩვენის ავტორის სტუდენი-ი უნდა შერჩენოდა ძვლებს? ეს დრო იმოდენაა, რომ თითქმის თვით ძვალსაც მტვრად გადააქცევს და ჩვენს ავტორს-კი თავის ბაიერნთან ერთად მოსდომებიანთ ის რაღაც სტუ-

9.

день-ი შეენახათ იმ ხანის ძელებსა, რომ დღეს ბულიონი გამოხადონ. ამისთანა გამძლეობა сгу-день-ისა თუ სიმსუქნისა ძელებში ახალი აღმოჩენაა მეცნიერებისათვის და აქაც პირველობა ჩვენს ავტორს უნდა მივულოცოთ, თუ ბაიერნი საიქიონდამ არ შეეცდილება.

ან რა საბუთია ქართველებისაგან ადამიანის ხორცის ჭამისა ვახუშტისაგან მოყვანილ თქმულობაში, რომ კარსნელთა ჰმართებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო! განა ეხლა-კი არ ამბობენ, მაგალითებრ, მთიულები, საცა სისხლის აღება ჯერ გადავარდნილი არ არის, რომ ჩვენი მკვდარი ამა და ამ თემსა ჰმართებსო. ეს იმას ჰნიშნავს, რომ ერთს თემს მეორის თემის კაცი მოუკლავს და ჯერ ან სისხლი არ აუღიათ, ან სისხლის ფასი. თუ ამ საექვო ამბავს უჯერებს ავტორი ვახუშტსა, რატომ იმას-კი არ უჯერებს, საცა იგივე ვახუშტი კეთილს რასმე ამბობს ქართველებზედ? ნუ თუ უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენს ავტორს ყოველივე კეთილი ქართველის შესახებ ეხამუშება, სწყინს და ყოველსავე ავსა და ცუდს-კი, თუნდ საექვოსაც, ხელზედ დაიხვევს ხოლმე, როგორც უექველსა და უცილობელს. ეს გახლავთ безпристрастие и объективизм-ი, რომელიც აღუთქვა მკითხველს თავის პირველ წერილის 54 გვერდზედ ჩვენმა ავტორმა.

რაც შეეხება იმას, ვითომც ადამიანის ძელები ცეცხლისაგან შეფიცხებულნი უპოვნია ბაიერნსა

სამთავროს საფლავებში, ამაზედ მერე ვიტყვით, როცა ჩვენს ავტორს გამოგვითხავთ ჩვენის უწინდელის სარწმუნოების ამბავს, ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ჩვენს ავტორს ბევრი რამ გამოჰპარვია ჩვენის ქვეყნის არქეოლოგიის შესახებ. მაგალითებრ, იმას არა სცოდნია, რომ ბევრი და ფრიად შესანიშნავი არქეოლოგიური ნაშთი აღმოჩენილია კამენტსა და კობანს (ვლადიკავკაის მხარეა), სტეფან-წმინდას, ანუ ყაზბეგს, დილიჯანს, წალკას, სართიქალას და სხ. ყოველს ამაში ყველაზედ ძვირფასნი ნაშთნი პოვნილია კობანს, დილიჯანს და ნამეტნავად სამთავროს. თუ ამას იტყვის, ამისათვის ხელი გავაწვდინე და ვერ მივწვდიო, ევ ბანზედ სიტყვის აგდება იქნება. ამას დიდი ძებნა არ მოუწოდებოდა, თუ-კი მოისურვებდა. საჭირო იყო მოეკითხნა Труды Москов. Археолог. Общ., Т. X. და იქ იპოვიდა უეაროვის წერილს: Взглядъ на Мцхетскій могильникъ.

ეს რომ წაეკითხნა ჩვენს, ავტორს, მაშინ ის ტყუილი აღარ მოუვიდოდა, რომ ვითომ საფლავნი სამთავროსი მარტო ორგვარნი არიან და არც ისე გაითამაშებდა სამთავროს საფლავნის ძელებით ხელში. სამთავროს საფლავები ძალიან კარგად გამოძიებულნი არიან იმისთანა მცოდნესაგან, როგორიც უეაროვია. ამ გამოძიებისაგან სჩანს, რომ სამთავროს საფლავნი ორ-გვარნი-კი არ არიან, როგორც ჩვენს ავტორს მოსჩვენებია, არამედ სამ-

გვარნი. უუძველესი საფლავები რიყის ქვით არის აგებული და მოწყობილი, მეორეა—აკლდამები დიდროვანის კლდის ქვისა და მესა—მეუშველებელის აგურისა. ამაებში ნაპოვნი ნივთები კულტურის ნაშთნი არიან და იმათს ამბავს თავის აღგილას ვაუწყებთ მკითხველს.

ამ ხანად-კი ჩვენ იმას ვიტყვით, რომ ეს ზღაპრები ავტორის იმიტომ არ მოგვიყვანია, ვითომც არა გვჯეროდეს, რომ ოდესმე ქართველებს ჩვეულებად არა ჰქონოდათ ადამიანის ხორცის ჭამა. იქნება იყო ამისთანა დრო და საკვირველიც არ არის; იმიტომ-რომ ქუყანაზედ თითქმის არც ერთის ერის პირველ-ყოფილ წინაპართ არ დაეფიცებათ ამ სიზარელ ჩვეულების არ ქონა. ჩვენ მართო ის გვინდოდა გვეჩვენებინა, რომ ქართველების სახელის შეთითხნისათვის რა სასაცილომდე უცნაურს სახსრებსა ჰხმარობს ჩვენი ავტორი, რა რიგად აღვილად ემყარება არა-სარწმუნო კაცებს და მოწმობას და ამავე დროს რა რიგად ყურს იყრუებს, თვალსა ჰხუქავს იქ, საცა პირდაპირი, უტყუარი საბუთია ქართველის ასე თუ ისე კეთილად ხსენებისა. ფრანსუა ლენორმანს და სხვებს ამისთანა გამოჩენილს კაცებს არ უჯერებს და ბაიერნის წინაშე ქედს იხრის და თავის კრიტიკისა და отрицаніе-ს შუბს ძირსა სდებს. ეგ რად გიკვირთ: თვითონ სამთავროს საფლავებმა ბევრი რამ იმისთანა აღმოაჩინა, რომელიც ჰმოწმობს უწინდელ ქარ-

თველების კულტურის ასე თუ ისე სიდიდეს და სიმაღლეს და, აბა, თუ ერთი სიტყვა წასცდენოდეს ამაზედ; პირ-იქით, მკითხველის თვალი შეაყენა თითქმის მარტო იმაზედ, რომ ქართველები კაცის მქამლები იყვნენო. მერე ვისის ავტორიტეტობით? აი ამაზეა ნათქვამი, ქოთანმა იგორა, იგორა და თავის სარკველი იპოვაო. ღმერთმა მშვიდობაში მოახმაროს!

წერილი პეტერბურგს.

ბაიერნისაგან ზეგარდმოშთაგონებულმა ავტორმა Писма о Грузии-სან წყურვილი მოიკლა იმაზედ, რომ ვითომც დაგვიმტკიცა,—ქართველები ადამიანის ხორცის მქამლები იყვნენო სამთავროს სასაფლაოს ხანაში. ეს, რასაკვირველია, არ იკმარა, ვაი თუ მარტო ბაიერნს არ დაუჯერონო და ამიტომაც ქართველების მიერ მკვდრის მქამლობას თავისი ფილოსოფიური სარჩულიც დაუდვა, ესე იგი, თავისი ავტორიტეტობაც ზედ დააბლერტა და ძლევა-მოსილი ბეჭედი დაჭკრა.

იგი თავის მეორე წერილის 37 გვერდზე ხელადებით და უცილობლად გვარწმუნებს, რომ მძაფრი, პირ მქუში (суровая) მთიანი ბუნება საქართველოსი ადვილად არ ემორჩილებოდა ადამიანსაო, მითამ-და ხელს არ აძლევდა, ჰძუნწობდაო და ხშირად, სიმშილობის დროს, აქ კაცი კაცსა ჰკლავდა!

საქმელადაო. ძალიან არა სდომებია ჩვენს ავტორს ქართველები კაცის მკამლად გამოეყვანა, რომ ამისათვის ეს ჩვენი ტკბილი და თბილი, მდიდარი და უხვი ბუნებაც-კი მძაფრ, პირ-მქუშ და ხელ-მოუცემელ მწირ ქვეყნად გადააქცია, ქვეყნის სასაცილოდ და თავის სასახლოდ. ყველაფერში შეიძლება კაცმა იტყუოს და ესეთი ზორბა, დიდისა და პატარისათვის ადვილად დასანახი ტყუილი-კი არ გაგვიგონია. ამის მოქმელს ჯერ ქვეყნისათვის თვალის ჩინი უნდა წაერთმია, ჯერ ყველანი დაებრმავებინა და მერე ეს ამისთანა ტყუილი ეთქვა გასასაღებლად.

ბაიერნის ავტორიტეტობით და თავისის ფილოსოფიით გონება გაფიცებული ავტორი ამაზუნდაც არ შეჩერდა. მისმა გახურებულმა ფანტაზიამ უფრო გააფუა, გაადიდა ეს ჩვენი კაცის-მკამლობა. „რასაკვირველიაო, ამბობს იქავ ავტორი, ამისთანა მწირ ქვეყანაში დამშეულნი პირველ ყოვლისა უძლურთა და უღონოებს მისცვივდებოდნენო - სახელდობრ, დედათა და ყრმათაო. ამათ არამც თუ ჰზოდნენ შესაწირავად, არამედ ჰყიდნენ კიდევ ზიზილ-პიპილებზედაო“. ამ სახით, ქართველები თავის ცოლ-შვილსაც არა ჰზოგავდნენ საკლავად და საქმელად. ეს ამბები აუწყა ჩვენს ავტორს სამთავროს სასაფლავო ბაიერნის ბაგითა და ბოლოს ხომ მისმა საკუთარმა ფილოსოფიამაც თავისი უტყუარი, უწყუნარი და ყოვლად შეუშლელი ბეჭედი დაასვა.

სად წაუხვალთ ამ ორ-კეც საბუთებს, მერე იმის-
თანა კაცებისაგან შემოწმებულს, როგორიც ბაი-
ერნია საზოგადოდ და ჩვენი ავტორი საკუთრივ!

ამავე სამთაფროს სასაფლაოსაგან გამოსჩიკა ჩვენ-
მა ავტორმა თავისი დანასკენი შესახებ ჩვენის სარ-
წმუნოებისაც. იგი ამბობს,—უფრო ადვილად სა-
გულვებელიაო, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი
სამთაფროს სასაფლაოს-ხანაში, სახელდობრ, მეათე
საუკუნეში ქრისტეს წინად, აღიარებდნენ უბრა-
ლოს, პირველ დაწყებითს სარწმუნოებას ბუნები-
სასაო, თაყვანსა სცემდნენ მნათობთა, პირუტყვთა
და უსულო საგნებსაც-კიო.¹ ამასვე ჰმოწმობს ქარ-
თული მატიაწეცაო, რომელიც—ჩვენში-კი ით-
ქვას—სხვა რამეებში არა სწამს ჩვენს ავტორს.
ეს „უბრალო, პირველ დაწყებითი“ სარწმუნოე-
ბაც-კი შეჰწურდა თითქო ჩვენს ავტორსა და ვი-
ნიცობაა სხვამარ იფიქროსო, ვითომ-და ქართველებს
აქ მაინც თავისი საკუთარი რამ ჰქონიათო, უმა-
ტებს: по всей вѣроятности, ქართველებს არავი-
თარი განწყობილი და შემუშავებული წესი არ
ექნებოდათ და, როცა ხანდისხან მსოფლიო ისტო-
რიის ბედის ტრიალი გადმოჰხვეწდა საქართველო-
ში სხვა წესსა და რიგში ჩადებულ რჯულის კა-
ცებს, ქართველები თავის ღმერთების სიას ჩაურ-
თავდნენ ხოლმე ახალ მოსულების ღმერთებსაცა
და გადმოიღებდნენ იმათს სიმბოლოებსაცაო. ესე-
თი თვისება აქვს ყოველ პირველ ყოფილ სარწმუ-

ნოებასაო, ჰფილოსოფოსობს ჩვენი ავტორი (Сѣв. Вѣст., № 2, გვ. 62).

ჩვენ არ ვიცით და ჯერ არც არავინ სხვამ იცის, ჩვენის ავტორისა და ბაიერნის მეტმა, რომელს ხანას ეკუთვნიან პირველნი ორის გვარის (რიყის ქვისა და კლდის ქვისა) საფლავნი სამთავროს სასაფლაოსი. მეცნიერთ, რომელთაც ამ მხრით უძიებიათ ეს საქმე, ვერავითარი საბუთი ვერ უპოვიათ ჯერ, რომ ეს ხანა აღრიცხონ და გამოარკვიონ. ვირხოვი, რომელიც ჩვენს ავტორზედ არა ნაკლებ განთქმულია ევროპაში თავისის ცოდნით, ამბობს, რომ სამთავროს სასაფლაოს ნაშთნი უნდა ეკუთვნოდნენ ქრისტეს წინად ორის ათასის წლის კულტურასაო, და სახელდობრ რომელ საუკუნისანი არიან, ამას-კი არ გვიჩვენებს. ჩვენმა ავტორმა-კი, ბაიერნის შთაგონებით, გამოიცნა ბეჯითად და გადაწყვეტილად, რომ იგი საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეთთე საუკუნიდამ მერე საუკუნემდე ქრისტეს წინად. მოდით და ნუ იტყვით ქებასა და ღიღებას ჩვენის ავტორისას! ჯერ ხომ გაამტყუნა ვირხოვი და მერე ზედმიწევნით გამოიცნა სხვა მეცნიერთაგან გამოუცნელი. მაგრამ, ჩვენის ავტორის სამწუხაროდ, აქაც რაღაცა პატარა ზიანი სჩანს. ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ბაიერნის წერილი ამის თაობაზედ, ხოლო ბ-ნი დ. ბაქრაძე თავის ახლად დაწერილ ისტორიაში (გვ. 74) გვეუბნება, რომ ბაიერნის სამთავროს სასაფლაოს ხანად სთვლი-

სო დროთა სივრცეს მეექვსე საუკუნიდამ ქრისტეს წინად მეექვსე საუკუნემდე ქრისტეს მერმედ. თუ ესეა, მაშ, აშკარაა, რომ ჩვენს ავტორს თავისი საყვარელი ბაიერნიც-კი ვერ გაუგია და საწყლისათვის ის უთქმევინებია, რაც არ უთქვამს.

ასეა თუ ისე, მივიღოთ ჯერ ხანად ჩვენის ავტორის მეათე საუკუნე და გამოვიძიოთ—ქართველები ამ ხანაში მართლა იმ მდგომარეობაში ჰყოფილან, რომ თითქო გლაზა-მთხოვარებივით დიდ გზაზე მსხდარან და გამვლელ - გამომვლელებისათვის ხელი გაუშვერიათ, ღმერთები შემოგვაწიეთ სამადლოთა, რადგანაც არა ჰქონიათ რჯული წესსა და რიგში ჩადებული და, მაშასადამე, მტკიცედ და გამორკვეულად არა სწამებიათ-რა. თუ ჰქონიათ რამ, ისიც მარტო პირველ-დაწყებითი რჯული ბუნებისაო, გვეუბნება ავტორი.

ჯერ ვიკითხოთ, საიღამ გამოიყვანა ეს ასეთი ამბავი ჩვენმა ავტორმა? იგი გვეუბნება, რომ სამთავროს საფლავებში ნაპოვნი ნაშთნი მოგვითრობენ ამასაო და ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს მაგალითები. სხვათა შორისაო, იქ იპოვეს საცრემლონი: ზოგ ამ პატარა მინის ჭურჭლებზე სახე წარმოადგენს სიმბოლოს ქალდეურ ჰერკულესის სანდიონისასაო, ზოგი — ბაალისას და მარსისასო, ზოგი — ეგვიპტელთა მზისასაო. ამ საცრემლოთა შორის იმისთანანიც აღმოჩნდნენო, ზედ გამოსახულნი არიან სახენი უწინდელის ქართველთა

ქალ-ვაჟისაო. ვაჟი გძელ ხუტუტ თმიაწია და წვერ-
მოპარსული და ქალი მხრებზედ ჩამოშლილ თმი-
ანი და თავ-საკრავით მორთულიო. იმავე საფლა-
ვებში იპოვნეს ბევრი ვერცხლისა და რკინის ღი-
ლები თუ ბალთები, ორი ოქროსსაყელური, მინის
ქურქელი ვერცხლით შემოსილი და ზედ გამო-
სახულია საქმენი ჰერკულესისა, ქალდეურ სანდი-
ონისასაო. აქვე ნაპოვნია აბსიდიანის დანა, რომე-
ლიც გვანიშნებსო, რომ ძველი მცხეთელები ცეცხლ-
თაყვანის მცემელნი ჰყოფილანო. მოგვითხრობს
რა ყოველს ამას, ავტორი ჰფილოსოფობს:

И такъ, Самтаврскія раскопки... рисуютъ
намъ ихъ (грузинъ), начиная съ X в. до р.
Хр., сначала антропофагами, исповѣдывающими
элементарную религію, превращающуюся мало
по-малу, подъ вліяніемъ политической зави-
симости отъ Мидо-Персіи, нѣчто въ родѣ
эклектическаго культа, въ которомъ элементы
сабаизма, парсизма и слабыя слѣды грече-
скаго политеизма мирно уживаются рядомъ,
не успѣвая, однако, сложиться въ систему
(Сѣв. Вѣст., № 2, გვერდი 64).

თუ იმ ნაშთებისაგან, რომელიც ავტორმა ჩამო-
გვითვალა თავის პირველის წერილის გვერდზედ,
ამისთანა „И такъ“-ს გამოიყვანს სხვა ვინმე, ჩვე-
ნის ავტორის გარდა, მაშინ ადამიანმა ხელი ჟნდა
აილოს ჭკვასა და გონებაზედ, იმიტომ-რომ ამის-

თვის ერთიც და მეორეც ტყუილი და მეტი ბარგი იქნებოდა. ეგ მაგისტანა „И такъ“ ხომ დაასკვნა, მაგრამ თითქო შეჰშინებია, არავინ იფიქროსო, ვითომც ამ საბაიზმ-ის, პარსიზმის და ბერძნის პოლიტიკიზმის შემოსევით ქართველს პატარა ჭკუა და გონება აეხილებოდაო, ავტორი იქვე მისწრებით უმატებს:

Если въ древнемъ грузинскомъ культѣ и сказывается нѣкоторое преобладаніе сабаизма, то это легко объясняется тѣмъ, что сабаизмъ является болѣе элементарнымъ, нагляднымъ, а слѣд. болѣе доступнымъ первобытному міровозрѣнію древнихъ грузинъ, чѣмъ другія религіи.

ამ სახით აფრთხილებს თავის მკითხველებს: ნუ გეგონოთ, რომ აქაო და საბაიზმმა, სპარსიზმმა და პოლიტიკიზმა ბინა დაიდო ქართველების რჯულში, ამით ქართველებს გონება გახსნოდეთ და მომატებოდეთ რამეო. არაო, იგინი მაინც უფრო საბაიზმს მისდევდნენო, რადგანაც გონება-გაუხსნელ მაშინდელ ქართველთათვის უფრო ადვილად მისაღდგომი იყო ეგ პირველ-დაწყებითი და თვალდასაჩენი სარწმუნოება, ვიდრე სხვაო. თითქმის იმავე სახით, როგორც სამთავროს სასაფლაო, ქართული მატთანეც გვიხატავს სარწმუნოებას ქართველებისასო და, მატთანეს გარდა, თვით ბატონიშვილი ვახუშტიცაო. აქ ავტორი შემთხვევას არა ჰკარგავს

კიდევ არ განიმეოროს ბევრგან განმეორებული მის მიერ კაცის მქამელობა ქართველებისა, უთუოდ იმისთვის, რომ ამით კარგად გამოუქედოს ყურები თავის მკითხველს, ვინიცობაა ბედი არ გაუწყრეთ და არ დაავიწყდეთო.

პირველ-დაწყებით რჯულად მეცნიერებაში ცნობილია თაყვანისცემა ცისა: რა თეორიაც უნდა წაიმძღვაროს კაცმა, თუნდ სპენსერისა, რომელსაც პირველ-დაწყებითი რჯული ადამიანისა გამოჰყავს წინაპართა სულის თაყვანის ცემისაგან, თუნდ ამისი წინააღმდეგი თეორია სხვებისა და, სხვათა შორის, კარიერისას რომელსაც სათავედ პირველ-დაწყებითის, სარწმუნოებისა მიღებული აქვს თვით გარე მოხვეული ბუნება და მისი უშუამავლო, პირდაპირი ზედ-მოქმედება პირველ-ყოფილ ადამიანის გრძნობა-გონება-ზედ, — მაინც იქ მიხვალთ, რომ პირველ-დაწყებითი სარწმუნოება თაყვანის ცემა ცისა. ჩვენ ამაზედ გაბმა საუბრისა შორს წაგვიყვანს და ვისაც სურს ამის თაომაზედ ვრცლად სიტყვა მოისმინოს, იმან უნდა მიმართოს, სხვათა მრავალთა შორის, კარიერს, რომელსაც ეს ამბავი, ჩვენის აზრით, მშვენიერად და ნათლად გამოძიებული აქვს¹⁾.

ეს ცის თაყვანის-მცემლობა ერთ-ღმერთობას მოასწავებდა, არა იმისთანას, რომ ეპირის-პიროს

¹⁾ კარიერი: ზელოვნება კულტურის საზოგადო განვითარებასთან ერთად. ტომი I, გვ. 46 და შემდეგი.

მრავალ-ღმერთობას, რადგანაც მრავალ-ღმერთობის აზრიც არ იყო ჯერ იმ ხანაში. ამ პირველ-ყოფილ ერთობას—კარიერის სიტყვით—მოჰყვა მრავალ-ღმერთობა, სახელდობრ, თაყვანის ცემა მნათობთა—მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავებისა²⁾. ეს მნათობთა გაღმერთება და თაყვანება შეადგენს შემდეგს ხანას სარწმუნოებურ გრძნობის განვითარებისას. ამ ორ ხანაში ადამიანს წარმოდგენილი აქვს ღვთაება განყენებულად; აქ ღვთაება იღეა, აზრია და მას არავითარს ნივთიერს სახეს არ აძლევს ადამიანი არც გამოხატვით, არც გამოქანდაკებით. დიდი დრო გადის, ვიდრე ადამიანი ცალკე გამოარკვევს ხილულ ბუნებისაგან უხილავ, ხორც-უსხმელს ღმერთებს და ხილულად და ხორცთ-სხმულად გარდაჰქმნის სალოცავად. კერპები, რომელნიც წარმოადგენენ უხილავთ ღმერთთა ან გამოხატულებით, ან გამოქანდაკებით, ახალს ხანას მოასწავებენ სარწმუნოების განვითარებისას და წარმატებისას და ძალიან წინ წასულია, პირველ დაწყებით ბუნების რჯულს რომ შეედაროს. ადამიანს დიდი და ხანგრძლივი დრო მოუხდა, დიდი წინ წაწევა განვითარების გზაზედ, ვიდრე კერპთ-მსახურებამდე მიაღწევდა.

²⁾ საბაიზმი, რომელსაც ესე ხშირად ისენიებს ხოლმე ჩვენი ავტორი, ჰქვიათ მნათობთა თაყვანის ცემას და განსაკუთრებით უფრო ვარსკვლავებისას და ცთოპილებისას.

კერპთ-მსახურებაო, ამბობს ლეებოვი: უცი-
ლობლად წარმოადგენს უკვე უმაღლესს ხარისხსა
სარწმუნოებისასა და ერთობ მოასწავებს გონების გან-
ვითარებას, აღმატებულობას, იმაზედ გაცილებით
შორს, რასაც წარმოადგენს პირუტყვთა და ცის
მნათობთა თაყვანის ცეკა. კერპობა არისო ნივთი-
ერად გამოხატულობა ღმერთებისა და კერპმსა-
ხურება კაცობრიობის წარმატებულობის უმაღლესს
ხარისხს გვიმტკიცებსო. ახლა ვნახოთ, იმ ხანაში,
რომელსაც ჩვენი ავტორი აკუთნებს სამთავროს
სასაფლაოს, ესე იგი, მეთთე საუკუნიდამ მეორე
საუკუნემდე ქრისტეს წინად, იყო საქართველოში
კერპთ-მსახურება თუ არა.

✓ ჩვენ ვერ წარმოუდგენთ მკითხველს ზედ მი-
წვენილ საბუთს მეთთე საუკუნისას ქრისტეს წი-
ნად, ხოლო მეცხრე საუკუნედამ თითქმის მეხუთე-
საუკუნემდე-კი დღეს მეცნიერებას ხელთა აქვს
უტყუარი საბუთი იმისი, რომ ამ ხანში ქართვე-
ლების სარწმუნოება კერპთ-მსახურება ყოფილა.
ეს ამბავი აღმოჩნდა ასსურელთა ლურსმულ წარწე-
რათაგან, რომელნიც ზოგი ასსურელთ მეფეებს
ეკუთვნის და ზოგი იმ ალაგების მკვიდრთა, საცა
უწინ ჰბინადრებულან ქართველები. ფრანსუა
ლენორმანი³⁾ მოგვითხრობს, რომ ლურსმულნი
წარწერანი ვანისა, Palou და არზრუმის გარეშემო-
სი გვიმტკიცებს, რომ იქაურნი მკვიდრნი, რომელ-

³⁾ წერილი დელორიესთან ლენორმანისა.

თაც ლენორმანი ქართველებად ჰრაცხს, არამც თუ
ენითა და ზნე-ჩვეულებით, არაშედ ხარწმუნოები-
თაც ერთნი იყვნენო, თუმცა-კი პოლიტიკურად
ცალ-ცალკე დაყოფილ თემებს წარმოადგენდნენო.
ამ წერილებში მოიხსენიებიან აუარებელი რიცხვი,
როგორც იქაურების ღმერთებისა, აგრედვე სხვები-
საცაო. ზოგან აღნიშნულია კიდევ, რომ ლაშქრო-
ბის ნადავლისაგან რომელს ღმერთს რა ნაწილი
დავლისა უნდა ჰრგებოდა და ზოგან ისიც არის,
რამდენი რა შეუწირავთ სამღვთოთა, რამდენი და
რა საკლავი დაუკლავთ.

ლენორმანის სიტყვით, ეს სარწმუნოება იმაში
მდგომარეობდა, რომ თაყვანსასცემდნენო ერთს უზე-
ნაესს სამეულს (ტრიადას). ყველა წარწერა ჯერ
იწყება ამ სამ-სამების, თუ სამეულ ღმერთების
მიმართ სავედრებელითა და მერე იხსენებიან სხვა
უმცირესნი, მეორე ხარისხის ღმერთებიო. ამ სამე-
ულის უპირველეს ღმერთს ეწოდება „ქალდი“,
„ქალდისი“-ო. სარიუკინი, მეფე ასურეთისა (ბიბ-
ლიის სარგონი) ამ „ქალდი“-ს იხსენიებს უმაღლეს
და უპირველეს ღმერთადაო. ამ სამეულის ორ სხვა
ღმერთებს ლურსმულნი წარწერანი წარმოადგენენო
იდეოგრაფიულ ნიშნებით, რომელთაც თუ ასსუ-
რულად წაგიკითხავთ, „Bin და Samas“ გამოდისო⁴⁾.

⁴⁾ ბ-ნი ოქრომკედლიშვილი გვაუწყებს, რომ შემდეგ-
ში ეს სახელები ადგილობრივ და არა ასსურელ ენის მიხე-
დვით ასეა წაკითხული: Teisla და Ardini.

ეს სახელები ხან მარტივად არიან ხსენებულნი, ხან ბრუნვათა დაბოლოვებითაო, როგორც, მაგალითებრ, ზემოხსენებულნი „ქალდისი“⁵⁾. უკანასკნელი ორნი ღმერთნი წარმოადგენენ: ერთი ატმოსფერასა, ეთერს, ბრწყინვალე ცას, მეორე--მზეს და „ქალდი“ შესავსებლად სამეულისა — მთვარეს⁶⁾. რომ ეს ღმერთები კერპის სახედ იყვნენ, ამტკიცებს ის გარემოება, რომ ასსურელნი მეფენი, როცა მოგვითხრობენ თავიანთ გამარჯვების ამბავს მაშინდელ ქართველებზედ, სხვათა შორის, ამბობენ, დავატყვევეთო იმათი ღმერთი „ქალდი“, ანუ „ქალდისი“ და წამოვიღეთ ასსურეთშიო. ხორზაბადის სასახლის ბარელიეფნი წარმოადგენენ ერთს ამისთანა ლაშქრობას ასსურეთის მეფისას და ამ ბარელიეფის მოწმობით ლენორმანს დიდის დაწვრილებით აწერილი აქვს თურმე საკერპო ტაძარი „ქალდისისა“, რომელიც ასსურთა მეფეს გაუძარცვავს და სატაძრო განძი დავლად წაუღია.

⁵⁾ აქ უნდა შევნიშნათ, რომ ქართულის ენის თვისებისამებრ, თვით ეს ფორმა „ქალდი“-სი სახელობით ბრუნვად ჩაითყლება. ქართულში ხშირია, რომ ნათესაობითი ბრუნვა სახელობითად გადაიქცევა ხოლმე, მაგალითებრ, მამასახლისისა—მამასახლისი, ტფილისისა-ტფილისი.

⁶⁾ აქ უნდა შევნიშნათ, რომ შედარებითი მითოლოგია ბევრს მაგალითს წარმოგვიდგენ იმისას, რომ ზოგიერი ღმერთს მთვარისას უფრო დიდ პატივს აძლევდა, ვიდრე ღმერთს მზისას. მაგალითებრ, ძველ ქალდეველთა სარწმუნოებაში ღმერთი მთვარისა უმაღლესი და უდიდესი იყო მზის ღმერთზედ.

რას ჰნიშნავს ეს „სამეულობა“ ღმერთებისა? შედარებითი მითოლოგია რომ მოვიშველიოთ, ამის პასუხს მალე ვიპოვი. ბევრს ერს ქვეყნიერობაზედ— ზოგან მიბაძვით, ზოგან დამოუკიდებლად— თვისის სარწმუნოების ღმერთნი წარმოდგენილნი ჰყოლიათ გუნდ-გუნდად უფროს-უმცროსობის და მაღალ-დაბლის ხარისხებით. თითო გუნდში მოუქცევიათ სამ-სამი ღმერთი თანასწორის ხარისხისა, ხოლო სხვა-და სხვა წოდებისა და მნიშვნელობისა. ზოგან ამისთანა სამეული გუნდი ორია, ზოგან სამიც არის და ამ სამეულთაგან წარმოშობილნი არიან დანარჩენი დაბალის ხარისხის ღმერთნი. მაგალითებრ, ბაბილონსა და ქალდეაში ორი ამისთანა სამეული გუნდი იყო. პირველ ხარისხის, ანუ უკეთ ვთქვათ, უმაღლესის ღმერთების სამეულს წარმოადგენდა ღმერთი „ანუ“, „პირველ შობილი, უუძველესი ღმერთთა შორის, მაჰა ღმერთთა, მპყრობელი საუკუნისა“ (უკუნი—ბნელი, საუკუნო—საბნელე, საბნელეთი). ეს „ანუ“ იყო ღმერთი ცისა; მისი საბძანებელი უძრავი ცაა, უძრავის ვარსკვლავებით. მეორე ღმერთი ამ სამეულისა „ეა“-ა და მოსწავებს შემოქმედობის ძალს ღვთაებისას, და მესამე— „ბელ“, გამჩენელი ზესკნელისა და გამგებელი ვარსკვლავთა მსვლელობისა ცის სივრცეზედ⁷⁾.

ამ პირველ-ხარისხოვან სამეულისაგან ჩამოდიან მეორე სამეულის ღმერთნი: „სინ“, ღმერთი ნთვ-

⁷⁾ ევბურო.

რისა, ძე „ბელ“ ისა, მანათობელი და გამთბობელი დედამიწისა, „ბინ“, ანუ „რამან“ (სირიული „რიმონ“) ღმერთია ატმოსფეროსი, წვიმისა, ქექა-ქუხილისა და ელვის მომავლინებელი და მესამე—„სამას“ ღმერთია მზისა, მყრობელი ცისა, ძე „სინ“-ისა. თურანელთაც სამეულობით სწამებით ღმერთები. ამათგან მარტო ერთი სამეული-ღა დახსომებია ისტორიას. თურანელთა სამი უდიდესი ღმერთი ჰყოლიათ, ერთი—ზესკნელისა, მეორე - დედამიწისა და მესამე—ქვესკნელისა. ამ სამეულის გარდა, ბევრი სხვა ღმერთებიცა ჰყოლიათ, რომელთ შორისაც ზოგნი კეთილის-მყოფელნი არიან და ზოგნი ბოროტისა; აგრედვე ეგვიპტეშიაც შენიშნულია სამეულობა ღმერთებისა⁸⁾. სამ-სამობით დაყოფილნი გუნდნი ღმერთებისა სარწმუნოებაში აღმოჩენილია ასსურეთშიაც, რომელსაც ღმერთნი და სარწმუნოება ბაბილონისაგან მიუღია და შეუთვისებია. თუ ვიგულებთ, ვითომც ქართველებს სხვისაგან მიეღოთ თავისი რჯული. დაუჯერებელი არა არის-რა, რომ ეს სამეულობა ღმერთებისა შემოსულიყოს ჩვენში ან თურანელთაგან, რომელთაც ხშირად შევხვედრივართ და თითქმის მეზობლადაც ვყოფილვირთ, ან ასსურელთაგან, რომელნიც ჩვენი მტერ-მეზობელნი ყოფილან და რომელთაგანაც ჩვენ ბევრი რამ სხვა გადმოგვიღია, მაგალი-

⁸⁾ კორში.

თად, ხუროთ-მოძღვრება და ლურსმული წერა, რომელიც, ლენორმანის სიტყვით, ჩვენ ჩვენის ენის თვისებისამებრ, მერე ცოტად თუ ბევრად გადაგვიკეთებია. შესანიშნავი ამ სამეულ ღმერთების გამო ის არის, რომ ქართველებს არამც თუ ასსურელთა ეპოქაში, მერეც, მცხეთის გაძლიერების: დროს, ეს სამეულობა არ დაუკარგავთ. ამას ამტკიცებს ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც ფარნავაზის დროსაც სამეულს ღმერთებს გვისახელებს: „არმაზს, გაიმს და გაცის“ და უმატებს, რომ ამასთანვე „ქართლოსის“ საფლავსა ჰლოცულობდნენ და ჰფიცავდნენო.

ძალიან კკუას ახლოა და ადვილად საფიქრებელი, რომ ლურსმულ წარწერილში მოხსენებული „ქალდი“, „ქალდისი“ იგი „ქართლისი“ იყოს, რომელიც მერე, ბიზანტიის ზედ-გავლენით „ქართლოსად“ გადაკეთდა და რომელიც ქართულმა მითოლოგიამ დაგვისახელა ქართველთა პირველ-ყოფილ წინაპრად და რომელსაც ქართველნი მერეც თაყვანსა სცემდნენ, როგორც ჩვენი მატიანე გვაუწყებს. რასაკვირველია, ამ ჩვენს ნათქვამს, ჩვენს დაახლოვებას ჩვენის მატიანის „ქართლოსისა“ ლურსმულ წარწერილის „ქალდისთან“ უფრო ძლიერი დასაბუთება სჭირია და ჩვენ ძალიან შორსა ვართ, ამას რაიმე უცილობელი მნიშვნელობა მივცეთ. ჩვენ აქ ეს ამბავი მოვიხსენიეთ მარტო იმისათვის, რომ ამ მხრით ყურადღება მიექცეს და

ეს საგანი გამოძიებულ იქმნას ჩვენზედ უკეთ მცოდნეთაგან. შედარებითმა მითოლოგიამ აღმოაჩინა, რომ ეს მითად გადაქცევა მართალისა, თუ მოგონილის წინაპარისა მთელს ქვეყნიერობაზედ შემჩნეულია. ტეილორი, ლებოკი, სპენსერი და სხვანი ბევრს მაგალითს გვიჩვენებენ ამისას და იქამდინაც მიდიან, რომ მოგვითხრობენ დიდის წინაპარის, ანუ გმირის და სხვა გამოჩენილის კაცის უმაღლესს ღმერთად გადაქცევასაც. ამ სახით, დღესაც მონგოლების ჩინგისყაენს ღმერთად ჰხადიან⁹⁾.

ასეა თუ ისეა, ორი სამეულნი ღმერთნი სჩანან ჩვენს პანტეონში, ერთი ასსურელთა ეპოქისა და მეორე—მცხეთისა. აშკარაა, ეს სამეულობა ღმერთებისა ჩვენშიაც, როგორც ბევრგან სხვაგან, ჩვენის ადრინდელის სარწმუნოების გარკვეულს სისტემას მოასწავებს. უწყურადღებოდ დასაგდები არ არის ამ გვარი ცნობა ჩვენის მატთანისა ჩვენის უძველეს რჯულის შესახებ. ერთი ისა, რომ თავდაპირველად ქართველები ერთს ღმერთსა სცემდნენ თავყანსაო და ეს, როგორცა ვნახეთ, ესეც უნდა ყოფილიყო პირველ-დასაწყისში, ვითარცა კარიერი გვემოწმება საზოგადოდ, როცა პირველ-

⁹⁾ ტეილორი: ანტროპოლოგია, გვ. 336; ლებოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა; სპენსერი: სოცოლოგია და სხვანი.

ყოფილ სარწმუნოებაზედ ჰლაპარაკობს. მას მერ-
მედ ქართველებს, ჩვენის მათიანეს სიტყვით, მრავალ-
ღმერთობა შემოუღიათ და ბოლოს ხომ კერპთ-
მსახურება. არც ერთი ეს ცნობა არ ეწინააღმდე-
გება ისტორიულ დანასკვნსა მასზედ, რომ ყველ-
გან ამ კიბით უვლია რჯულის განვითარებასა და
წარმატებას. მესამე ცნობა, რომელსაც, ლენორ-
მანის სიტყვით, ისტორიული საბუთი აქვს,—ეგ
სამეულობა ღმერთებისა და ჩვენი „ქართლის
ცხოვრება“, როცა ბოლონდელ დროშიაც სამე-
ულის ღმერთებს იხსენიებს, მხარ და მხარ უდგება
ისტორიულს საბუთსა.

მეტად საინტერესოა გამოძიება იმისი თუ, — რა
მნიშვნელობის ღმერთნი არიან არმაზი, ~~გაცე~~ და
გაიმი და რას მოასწავებდნენ, მით უფრო, რომ
ჩვენ, თუ არა ვცდებით, ზოგიერთ საბუთს წავაწ-
ყდით ამ საკითხის აღსახსნელსა. მაგრამ, ჩვენდა
სამწუხაროდ, ჩვენი წერილები უამისოდაც მეტად
გრძელდება და ამიტომაც ამაზედ საუბარი კაცმა
ცალკე სჯობს იქონიოს. ეხლა-კი ამას ვიტყვით,
რომ ჩვენის ღმერთების პანთეონში ბევრი სხვა
ღმერთებიც მოიპოვებიან, მაგალითებრ, „ბოჩი“.
თეიმურაზ ბატონაშვილი ასე აგვიწერს ამის კერპ-
სა.

„ბოჩისასა იტყოდეს ამას: ეხსნენ შვიდნი ხელ-
ნი, რომლითაც ხელმწიფებდა თვითოეულითა
ხელითა მათ ყოველთა სხვათა მწვერვალთაგან

შვიდთა მწერვალთა კავკასიისათა და თვითოეულს ხელსა მისსა აქენდა თვითო ფერი ხემწიფება მოფენად სარგებლობისა, წყალობისა, გინა რისხვისა¹⁰⁾. ეგ სახედვეო, უმატებს მერე თეიმურაზი: შვიდნი ხელნი ბოჩისანი ნიშნიდენ შვიდსა ნათესავთა თარგამოსიანთასა, ქართლოსისა და სხვათა ექვსთა ძმათა მისთა.

უძველესნი ღმერთნი იყვნენ კიდეც ზემოხსენებულნი „გაცი“ და „გაიმი“, ანუ გაისი, თუ გაასი. გაცი კაცის სახის კერპი იყო, ოქროსი, ფეხ-მდგომარე, გაიმი-კი—ვერცხლისა. ამათ გარდა ჯერ კიდეც მამასახლისობის ღროს ყოფილა კერპი „ზადენი“, „ანიანი“, „დანიანი“ და ბოლოს აფროდიტეც-კი, რომელიც მესამე საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ მითომ მეფე რევის ცოლს, სეფორს, ბერძნის ქალს მოეტანოს საბერძნეთიდან და მცხეთას აღემართოს. ფარნავაზ მეფის დროს ხომ უპირველეს ღმერთად, ჩვენის მატთანეს სიტყვისამებრ, შეიქმნა კერპი არმაზი, რომელიც ფარნავაზმა აღმართა და ჩააყენა არმაზის მთაზედ უძველესთა კერპთა—გაციისა და გაიმის შუა. არმაზის ღმერთი წარმოადგენდა ფეხზედ

¹⁰⁾ ეს „ბოჩი“ დღესაც დარჩენილია ჩვენში, მაგალითებრ, ქვემო იმერეთში დღესაც ბალებს აშინებენ და ეუბნებიან, როცა გაჭირვებულების დაწყნარება ჰსურთ, დაჩუპდი, თორემ „ბოჩია“ მოდის, ბოჩიაო. საკვირველი არა აოისრა, რომ ძველთაგან დარჩენილი იყოს ეს საშინელი სახელი ძველის, ზოგჯერ მრისხანე ღმერთისა.

მდგომარე სპილენძის კაცს, ტანზე სცმია ოქროს ჯაჭვი, თავს ჰხურებია ოქროსავე ჩაფხუტი, სამხრენი და თვალნი ზურმუხტისა და ბივრიტისა ჰქონია, ხელთ სქერია ხმალი „ელვარე და ბრწყინვალე“, რომელსაც კერპი იქნევდა თურჲე აქეთ-იქით და „შიშითა წისისა მიმთხვევისა და სიკვდილისათა მის მიერთა არავინ განუკრძალველად შეემთხვევოდეს.“

სამწუხაროდ ჩვენდა, არავითარი საბუთი ჯერ არ აღმოჩენილა, რომ შესაძლო ყოფილიყო გამოგვეცნა,—თვითოეული ღმერთი ამ პანტეონისა რის მომასწავებელი არის და რა აზრს, იდეას უწინდელ ქართველისას წარმოადგენდა. არ ვიცით საიდან და თეიმურაზ ბატონიშვილი-კი ზოგიერთს ნიშნებს მოგვითხრობს. მაგალითებრ, ერთს ადგილას ამბობს, რომ არმაზი ნათელისაგან შობილად იყო წამებულიო. იგივე თეიმურაზი გვაუწყებს, რომ მირიან მეფე წმინდა ნინოს სასწაულთ-მოქმედებას „იხილვიდა მცირედ ორგულებითაო“ და მოჰყავს საიღამლაც ამოწერილი მისი სიტყვა, წარმოთქმული წმინდა ნინოს წინაშე. ამ სიტყვისაგან სჩანს, ვითოც არმაზი და ზადენი იყვნენ ღმერთნი „სოფლის მპყრობელნი წვიმის მოპყვანებელნი, მზის მომფენელნი, ქვეყნით ნაყოფთა აღმომყვანელნი, გამომზრდელნი ქართლი ხანი“, ხოლო გაიმი და გაცი „ყოვლისა დაფარულისა გამომძიებელნიო“.

აქ დაუჯერებელი არა არის რა. ვისაც შედარებითი მეთოდით უსინჯავს სხვა-და-სხვა რჯული, რომელთა ცნობაც მეცნიერებას დღეს ხელთა აქვს, იმას ეცოდინება, რომ ძალნი სოფლის მპყრობელობისა, მზისა და ნათელის მომფენელობისა, წვიმის მომყვანელობისა, ნაყოფთა აღმომცენებლობისა და სხვა ამისთანა მოვლენისა გაღმერთბულნი იყვნენ ყველა ერისაგან მთელს დედამიწის ზურგზედ. ჯერ მინამ მეცნიერება თავის უტყუარის მცნებით არ მიჰშველებია ადამიანს გაგებად ბუნების მოვლენისა, ყველა ეს ძალნი კაცის გონებისათვის მიუწდომელნი და გამოუცნელნი არიან. გონება-კი ადამიანისა იმთვისებისაა, რომ რა ხარისხზედაც გინდა იდგეს კაცი—ველურია, თუ განათლებული—ყოველთვის წინ უდგა ამ მრავალფერ ქვეყანაში ჭირვეული საკითხი: საიღამ რაა და როგორ? ტეილორი ამბობს, რომ ესეთი საკითხები მარტო განათლებულის კაცის კუთვნილებას არ შეადგენს და ველურ კაცსაც ისე აეკვიატება ხოლმე, როგორც მეცნიერებით გონება-გახსნილსაო.

რაკი ესეა და ბუნების ღიღნი მოვლენანი უმეტნო კაცისათვის გაუგებარნი არიან, მაშ, რა ჰქნას ახლად ფეხადგმულმა გონებამ კაცისამ, თუ მიზეზად ყოველ ამისთანა მოვლენისა არ იწამოს რაღაც ყოვლად შემძლებელი, უხილავი არსება და იმას არ მიაწეროს შექმნა და მოვლინება ყო-

ველ იმისა, რის მიზეზი და სათავეც თვითონ ვერ გამოუცვნია და ვერ მისწვდომია. აქედამ არის წარმომდგარი ის, რომ უწინდელ დროების ერნი და ეხლაც ველურნი ყველა ამისთანა მოვლენის ასაღსნელად ცალკე ღმერთსა ჰქმნიან და ღმერთი ხომ ყოვლად შემძლებელია. მზე—ეს დიდებული მნათობი, ნათელის მომფენელი, სიცოცხლის მომნიჭებელი, მთვარე, ვარსკვლავი, ქარი, წვიმა, ქექა-ქუხილი, ელვა, თვითონ ხეც-კი, რომელიც ერთის ბეწო თესლისაგან, რაღაც დაფარულისა და გონება-მიუწდომელის ძალით, მრავალ შტოიან უშვებლებელ საჩრდილობლად გადაიქცევა ხოლმე — ყველა ეს განსაცვიფრებელი ამბავი უმეცნო კაცი-სათვის სიდუშლოებაა, დაფარული, უხილავი ყოვლად შემძლებელობაა და აქედამ დიდი მანძილი არ არის ამ უხილავის ძალის გაღმერთებამდე. სხვადა-სხვა რჯულთა, სხვა-და-სხვა ერთ-შედარება გვიმტკიცებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ამ გზით უვლია და ყველა მოვლენასა, თუ საგანში ცალკე მიუწდომელი ძალი უგულოვებია და ცალკე ღმერთი შეუქმნია ამ ძალის მომასწავებლად, მიზეზად და დასაბამად. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ყოველ ამ შემთხვევაში ძალია საგნისა გაღმერთებული და არა თვითონ საგანი. მაგალითებრ, ძალი მზისა, რომელიც ნათელსა და სითბოს აფენინებს და არა თვითონ მზე.

ამ ერთ გზად სვლას ადამიანისას ერთის სახის

დასკვნაც მოჰყვებოდა და ამიტომაც ვხედავთ სა-
ოცარს მსგავსებას რჯულისას სხვა-და-სხვა ერში,
რომელნიც თავის დღეში ისტორიის გზაზედ ერთ-
მანეთს არ შეჰხვედრიან. მსგავსება-კი ისე გასაოცა-
რია, თითქო ერთმანეთისაგან მიუღიათ, ერთმანე-
თისათვის მიუბახვთო მაშინ, როდესაც, როგორც
სივრცით, ისეც ყოველისფრით ერთმანეთზედ მი-
უწდომელად დამორებულინი ყოფილან და არიან.
სეისი, რომელიც თვითონ სახელგანთქმულ სპენსერ-
საც-კი ამისთანაებში მოწმად მოჰყავს, ამბობს, რომ
სწორედ ეს გარემოება (დამოუკიდებლად მსგავსება)
ამტკიცებსო, რომ ბუნება ადამიანისა სემიტია, თუ
არიელი, ზანგია, თუ თეთრი, დიდ-თავა, თუ
წვრილ-თავა, ყველგან ერთი და იგივეა და, თუ გარე-
მოებანი, რომელთ შორისაც ადამიანი ჰტრიალებს,
ერთი და იგივეა, თვითონ მათი შედეგიც ერთი
და იგივე იქნებაო, ერთმანეთს ეგვანებაო. ამიტო-
მაც გვანება, მსგავსება რჯულისა, ანუ ღმერთებისა
ყოველთვის არა ჰნიშნავს ერთის ერისაგან მეორის
მიერ მიღებას. აქ შესაძლოა, ერთმა ერმა თავის
თავად ისეთივე რჯული შეიქნას, როგორც
სხვა ერმა, მსგავს ბუნებასა და გარემოებაში
მყოფმა.

ამიტომაც ერთისა და იმავე თვისებისა და
მნიშვნელობის ღმერთნი, ხოლო სახელებისა სხვა-
ობით-კი, ყველა ერში მოიპოვებიან. შედარებითი
მითოლოგია საოცარის, მაგრამ უტყუარის საბუ-

თებით გვიმტკიცებს ამას და მეტის-მეტი კადნიერება. არ იქნება ჩვენის მხრით, რომ ჩვენც, თეიმურაზის სიტყვისამებრ, ესევე უწინდელ ქართველებში ვიგულოვოთ.

გარდა იმისა, რომ ქართველთა კერპთ-მსახურება მტკიცდება იმისთანა უცილობელ საბუთით, როგორიც ლენორმანს მოჰყავს, ისიც დამტკიცებულიად ჩასათვლელია, რომ ქართველებს სარწმუნოებური წესი, რიგი და სისტემა უნდა ჰქონებოდათ კარგად გარკვეული. უამისოდ ძნელად წარმოსადგენია კერპთ-მსახურება, რომელც, როგორც უფრო რთული და განვითარებული რჯული, წესსა, რიგსა და სისტემას ითხოვს ლოცვისას, თაყვანის-ცემისას, სხვერპლის შეწირვისას და მებრვე სხვას. თუნდ ეგეც არ იყოს, თვით იგი ამბავი, რომ მაშინდელ ქართველებს საკერპო ტაძრები ჰქონიათ, მერე იმისთანა სატაძრო განძითა და ავეჯით, რომ თითონ ასსურელთა მეფენიც-კი ამაების მოტაცებას და წაღებას ჰქადულობენ, პირდაპირ გვეუბნება ამ რიგისა და წესის არსებობას. რაკი ტაძარია, იქ ლოცვაც არის და სხვერპლის შეწირვაც; რაკი ლოცვა და შეწირვაა, აქ მღვდელ-მსახურებაც არის და რაკი მღვდელ-მსახურებაა, იქ მაღალ-დაბალნი, უფროს-უმცროსნი მსახურნიც არიან ტაძრისა, თუ კერპებისა და ნუ-თუ ყოველივე ეს უწყსოდ, ურიგოდ და უსისტემოდ შესაძლებელია? ნუ თუ ყოველ ამის ამსრუ-

ლებელი რჯული წესსა და რიგში ჩაუდგებელი, სისტემაში მოუყვანელი უნდა იყოს?

ასეა თუ ისე, ცხადია, რომ თუ არ საკუთრივ მეთე საუკუნიდამ ქრისტეს წინად, მეცხრიდამ მაინც საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ქართველების რჯული კერპთ-მსახურება ყოფილა ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე. ჩვენ ლებოკი ვიმოწმეთ, რომ კერპთ-მსახურობა ძალიან შორს გაცილებულია პირველ-დაწყებით სარწმუნოებისაგან და წარმოადგენს უფრო უმაღლესს ხარისხს რჯულის განვითარებისას და წარმატებისას, ვიდრე მნათობთა მსახურება და თაყვანისცემა. თუ ლებოკის სიტყვას არ დაუჯერებს ბაიერნის ჩვენი ბრმად დამჯერი ავტორი Письма о Грузии-სა, კარიერი მაინც გადაიკითხოს, ის კარიერი, რომელსაც ასე ხშირად თითონვე იმოწმებს ხოლმე თავის წერილებში. სხვებს აღარ ვიტყვით, იმიტომ რომ ჩვენი ავტორი ამისთანებს ვერ ეწყობა, რადგანაც თავის პირველ წერილის 49 გვერდზედ ამბობს:

Для этого понадобилось бы много кропотливаго, скучнаго труда, къ которому совсѣмъ не располагаетъ кавказъ съ его вѣчно-яснымъ небомъ и жгучимъ (ако суровая юга!!!) солнцемъ) погружающимъ въ сталь-кое far niente.

11) ეგ მაშინ იყო, როცა ჰაურთა ქართველების კაცობა მკაფლობა დაემტკიცებინა, ეხლა-კი, როცა თავისი უვითობა უნდა შეგვაწყნარებინო ის, „Суровая горная природа,“ შეიცვალა, ცაც მოიწმინდა და მზეც გაუიცნა.

იყოს ნება მისი მაგ „сладкое far niente-ს შესახებ, ჩვენ-კი ამას ვიტყვით, რომ ზემო ნაჩვენები გზა სარწმუნოების მსვლელობისა სრულებითაც არა სცოდნია ჩვენს ავტორს, თორემ როგორ იტყოდა, ვითომ მეთათე საუკუნიდამ დაწყებული ქრისტეს წინად ქართველებს პირველ-დაწყებითი რჯული ჰქონდათო მაშინ, როდესაც კერპთ-მსახურება ჰქონებიათ, ესე იგი, დიდათ შორს გავლილი და წინ-წასული რჯული. ლენორმანის მოკლე, მაგრამ დასაბუთებულ სიტყვიდამეც სჩანს, რომ იგი რჯული გარკვეული, სისტემასა და წესში ჩავარდნილი ყოფილა და, თუ ჩვენი ავტორი თეიმურაზ ბატონიშვილსაც დაუჯერებს, მაშინ ხომ მთლად და დაწვრილებით შეიტყობს ამ წესისა და რიგის ამბავს. დავარწმუნებთ, რომ თეიმურაზი ამისთანებში უფრო სარწმუნოა, ვიდრე ჩვენის ავტორის ბაიერნი.

მაშ, რილას პატრონი გვეუბნება და რამდენჯერმე გვიმეორებს, ვითომ ქართველებს ისეთი რჯული ჰქონებოდეთ, რომ მისი არც თავი იცოდნენ, არც ბოლო, ესე იგი, უწესო და ურიგო იყოვო. აშკარაა, ამაშიაც ჩვენი ავტორი, погруженный въ сладкое far niente, მართალს გაჰქცევია და ტყუილს გადაჰხვევია. ამასა ჰქვია „однимъ штрихомъ обнять“, რომელიც ჩვენმა ავტორმა ასე თავ-მოწონებით დაიქადა Новое Обозрѣние-ს ფელეტონში. დალოცვილს ბაჟს ხომ არავინ ართ-

მეცდა, ორის შტრიხ-ით სცდილიყო გაეგო რამ, რაკი მისი ერთი შტრიხ-ი ასე ჰსცუღლუტობს ხოლმე და ამისთანა ხათაბალაში ჰხვევს. თუნდ მესამე შტრიხ-იც ეშველია, რაკი ეგრე იყო. ვინ დაემდურებოდა, მაგრამ

თუ კაცი თვითონ არ ჯის, რას არგეის მრავალ-შტრიხ-ობა.

წერილი მეთორმეტე.

ჩვენს ერთს წინა წერილში ერთი იმისთანა საქმე დაგვჩა გამოსაძიებელი, რომელსაც, ჩვენის ფიქრით, რჯულის წესთანა აქვს კავშირი. ამიტომაც ჩვენ მისი გამორკვევა ვამჯობინეთ მაშინ, როცა ავტორს Писма о Грузин-სას ჩვენის უწინდელის რჯულის სათხრობლად გამოვიწვევდით. ეს საქმე შეეხებოდა სამთავროს საფლავებში ნაპოვნ ნაშთებს, რომელთა შორის ბაიერნმა იპოვა ვითომც ნიშნები ქართველების მიერ კაცის მკამელობისა და მერე ხომ ჩვენმა ავტორმაც თავის მხრით დაასაბუთა ეს ქართველთა მიერ კაცის მკამელობა სამთავროს სასაფლაოს ხანაში, რომლის სივრცე, ავტორის აზრით, იწყება მეათე საუკუნიდამ და თავდება მეორე საუკუნეს ქრისტეს წინად.

არა ერთხელ გვითქვამს და ეხლაც საჭიროა გავიხსენოთ, რომ ჩვენი ავტორი ჩვენს ლიტერა-

ტურას უკიჟინებს, კრიტიკა და შედარებითი მეთო-
დი მისთვის სრულიად უცნობია. ეს მართალია,
ხოლო საბუთი გვაქვს ამის შემდეგ თვით ამისთანა
მოკიჟინეს ვუგულვოთ ეგ კრიტიკაც და ეგ შედა-
რებითი მეთოდიც. ახლა ენახოთ, რა ძალ-ღონიე-
რის კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის კაცი
ყოფილა ჩვენი ავტორი და ამ კრიტიკას და მეთოდს
მართლა რაშიმე იყენებს, თუ ეს სიტყვები მის-
თვის მარტო თქმაა და არა ქმნა.

აი საიდან გამოჰყავს ჩვენს ავტორს თავისი აზ-
რი, რომ ქართველები სამთავროს სასაფლაოს ხა-
ნაში კაცის მკამლები ყოფილანო. ბაიერნმაო,
ამბობს იგი, დასინჯა რა სამთავროს საფლავები,
განცვიფრდაო, რომ ადამიანის ძვლები ერთსა და
იმავე საფლავში იმდენად არეულ-დარეული იყოო,
რომ ერთი მთელი ჩონჩხიც-კი (скелетъ)ვერ ამო-
იღოო. გარდა ამისა ერთი საფლავის გვერდით
ნაცარი ჰნახაო და იმ ნაცარში იპოვნა დამწვარი ძვლე-
ბი ადამიანისა და იქვე ძვლები ხარისა, ცხენისა, ცხვრი-
სა და ქათმისაო. თითონ საფლავებში არამც თუ მარ-
ტო ჩონჩხები თავისა ენახა შუა გაპობილი, არამედ
ტანიცა, ასე რომ ზოგან ზედა-ტანი ერთს საფ-
ლავში გამოჩენილა და ქვედა-ტანი მეორეშიო.
„ყოველ ამ გარემოებათაო, უმატებს ჩვენი ავტო-
რი, ბაიერნი იძულებულ ჰყო ეგუღვნა (предпо-
жить), რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი, არამც
თუ კაცის მკამელნი იყენენ, არამედ მკვდრის ღეშ-

საც ჰხმარობდნენ საქმელადაო და, როცა ლეში მოს-
ქარბდებოდათ, ბევრი უფროვდებოდათ, გადანარჩენს
საფლავში ინახავდნენო).

ამ სახით, გამოდის, რომ, ჩვენის ავტორის აზ-
რით, ზოგიერთი საფლავი საკუქნაოსავით უხმარი-
ათ ადამიანის ლეშის შესანახავად, რადგანაც ხო-
რაგად გამოსადეგი ყოფილა. სხვა რა აზრი უნდა
ჰქონოდეს ჩვენის ავტორის სიტყვებს:

„Питались даже трупами и, когда труповъ
накоплялось много, прятали остатки ихъ въ
гробницахъ.“

ამისთანა ბრძნულად საფლავის გადაქცევა სა-
კუქნაოდ მარტო ბაიერნს და ჩვენს ავტორს თუ
მოუვა ფიქრად, თორემ სხვას არა გვგონია ეს
საკუქნაოდ საფლავის გადაქცევა ახალი ამბავია
მეცნიერებისათვის და, რადგანაც ჩვენის ავტორის
„კრიტიკითა და შედარებითის მეთოდით“ არის
აღმოჩენილი, დასაჯერებელიც უნდა იყოს. ამი-
ტომაც სამართალი ითხოვს ამის აღმოჩენაშიაც
პირველობა ჩვენს ავტორს დაულოცოთ. მეცნიე-
რული განსჯა და ბჭობა გაგონილა და ამისთანა?
გაგონილა ამისთანა სასაცილობა!?

ეს კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, რომ ბაი-
ერნი ქართველების მიერ ადამიანის ხორცის კმას
გადაწყვეტილად არ აშბობს. იგი ამ ამბავს იგო-

1) Сѣв. Вѣст., № 2, гл. 60.

ნიაობით გვაუწყებს. თვითონ ჩვენი ავტორი ამ მგონიობით გვიცხადებს ბაიერნის აზრსა: „это обстоятельство заставило Байерна предположить-о, თუმცა ესეა, მაგრამ ჩვენმა ავტორმა ბაიერნის предположение გარდაჰქმნა გადაწყვეტილ და უცილობელ ამბავად. იგი ამბობს:

„ჩვეულება მკედრის ხორცის თქვლეფისაო (пожирать) და ადამიანის შეწირვა კერპებისათვის შემოწმებულია ქართულის მატთანესაგანაცაო. რომ სამთავროს სასაფლაოს ხანაში კაცის მკამლობა არსებობდა, ანას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ უფროს ერთს იქ ნაპოვნს ძეგლებში, — ადამიანისა, თუ პირუტყვისა — სიმსუქნე, ესე იგი, ტვინი (студень) არ აღმოჩნდაო; ამ გარემოებამ იძულებულ ჰყო ბაიერნი ეგულვნა (აქაც предположить), რომ ძეგლები უხარშავთო²).

ამ აღსავალს კიბეზედ დამდგარი ჩვენი ავტორი უფრო და უფრო მაღლა ადის ბაიერნის предположение-საგან. თავის მეორე წერილის 37 გვერდზედ იგი უფრო ძლიერ ასაბუთებს ქართველების მიერ კაცის მკამლობას და ამ გზით ბაიერნის „предположение-თი დაწყებულს ბოლოს და ბოლოს უეჭველ ამბავად ჰხდის. იგი ამბობს:

„Суровая горная природа (Грузин) не легко покорялась человеку и часто въ голо-

дные годы имъ (Грузинамъ) приходилось налагать руку на ближняго. Первыми жертвами становились, конечно, слабые-женщины и дѣти“...

აშკარაა, ჩვენი ავტორი თავის ოსტატს ბაიერნზედ უფრო შორს წასულა ამ შემთხვევაში: რაც ბაიერნს ეკვით და მგონიაობით უგულვნია, ის ჩვენს ავტორს დაუსაბუთებია და უექველობის ტახტზედ დაუბძანებია, ვითარცა გადაწყვეტილთ გამოარკვეული ქეშმარიტება.

რადგანაც სათავე ჩვენის ავტორის დანასკვნისა ამ შემთხვევაში მაინც და მაინც ბაიერნის ნათქვამია, სრულად განუსჯელად, განურჩევლად, უკრიტიკოდ მიღებული მის მიერ, ჩვენ ჯერ გავსინჯოთ, — რამოდენად სარწმუნოა ეს თვითონ ბ-ნი ბაიერნი ზაზოგადოდ და ქართველების მიერ კაცის მკამლობის შესახებ საკუთრად. ბაიერნი უსათუოდ დიდი და შეურყეველი ავტორიტეტი უნდა იყოს, რომ ასე ბრმად აჰყვეს ჩვენის ავტორისთანა კაცი, რომელიც ვითომდა უკრიტიკოდ არაფერს იჯერებს, არაფერს ითვისებს. ვნახოთ, ამისთანა ავტორიტეტია ბაიერნი თუ არა.

ბაიერნის წერილები, რომელთაც უკრიტიკოდ აჰყოლია ჩვენი ავტორი, გასინჯულია მეცნიერთანა და ჯერ არც ერთი იმისთანა მეცნიერი არ გამოჩენილა, ჩვენის ავტორის გარდა, რომ ბაიერნის დანასკვნი და ნაბჰობნი შეეწყნარებინა და

ყოვლად უსაფუძვლოდ არ ეცნა. ჩვენ წინადაცა ვთქვით და არც ეხლაა მეტი გავიხსენოთ, რომ ჯერ თითონ რედაქციამ გერმანულ ჟურნალისამ, საცა ბაიერნმა თავისი წერილები დაჰბეჭდა სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, საკიროდ დაინახა ამ დანასკვნთა გამო პასუხისგება თავის თავისაგან აეხადნა და მთლად ბაიერნისათვის ეკისრებინა.

ყველასაგან არქეოლოგიის მკოდნედ ცნობილი გრაფი უფაროვი პირდაპირ აცხადებს, რომ ბაიერნის დანასკვნი შეუწყნარებელნი არიან³⁾; ე. გ. ტიზენჰაუზენი, რომელმაც ორჯელ გაარჩია ბაიერნის ნათქვამი და ნაწერი სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, თითქმის სასაცილოდ იგდებს ბაიერნს. იგი ამბობს:

„ჩემი აზრი შესახებ მცხეთაში ნაპოვნ ნაშთებისა და ბაიერნის უცნაურ დანასკვნისა მე წინადაც გამოვსთქვი. მას შემდეგ უფრო დაწვრილებით შევივინე ბაიერნის აზრები მცხეთის სასაფლაოს თაობაზედ მისის ორის წერილისაგან, რომელიც დაბეჭდილნი იყვნენ 1872 და 1874 წ. გერმანულ ჟურნალებში⁴⁾. ამ წერილებმა უფრო ცხადად დამანახვეს, რომ ბაიერნის დანასკვნი და მოსაზრებანი

³⁾ Взглядъ на Мюнхетскій могильникъ, Труды Им. Москв. Археолог. Общества, Т. X, стр. 10.

⁴⁾ აქ ტიზენჰაუზენი იმ წერილებს ასახელებს, რომელიც ჩვენს ავტორს მოჰყავს, როცა ბაიერნზედ ჰლაპარაკობს.

სულ ერთიანად უღონონი და შეუწყნარებელნი არიან“⁶⁾).

აი რა სარწმუნო და ხელ-შეუხებელი ავტორიტეტი ყოფილა ჩვენის ავტორის ხელთ-მძღვანელი ბაიერნი საზოგადოდ. საკუთრივ ქართველების მიერ კაცის მკამლობის თაობაზედ აი რას ეუბნება არქეოლოგიური საზოგადოება ბაიერნს:

„Въ обрядѣ погребленія Байернъ усматриваетъ пѣтъ безпорядка, въ которомъ встрѣчаются кости, особое жертвоприношеніе людей и даже какіе-то слѣды антропофагіи. Между тѣмъ графъ Уваровъ полагаетъ, что безпорядокъ, въ которомъ встрѣчаются кости, можетъ объясниться гораздо проще“⁶⁾“.

გრადუა უვაროვმა, რომელმაც თავის თვალთა დასინჯა სამთავროს საფლავები, და მერე ტიზენ-შაუზენმა⁷⁾ ცხადად დაამტკიცეს, რომ ის საფლავები, საცა ბაიერნს რამდენისაჲე კაცის ძვლები ერთმანეთში არეული უნახავს, საოჯახო სამარხნი ყოფილან. ეს ყველაზედ უწინარეს იმითი მტკიცდება, რომ ყოველის ამისთანა საფლავს სახურავად სამი ქვა სდებია, ადვილად ასახდელი ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად. ახალის მკვდრის ჩასასვენებლად

⁶⁾ იქვე: გვ. 59.

⁷⁾ იქვე: გვ. 58.

⁸⁾ Труды четвертаго арх. съѣзда въ Россіи т. I стр. 53 и 54.

ხან ერთს ქვას ახდიდნენ, ხან ორს ერთად, ხან სამსავე იმის და მიხედვით, თუ რა ტანის მიცვალე-
ბული უნდა ჩაესვენებინათ. რა თქმა უნდა, ეს უიმისოდ არ მოხდებოდა, რომ ახალის მკვდრის გვამს წინად დამარხულის ძვლები არ მიეწივ-მოეწია, არ აერივ-დაერია ერთმანეთში. გრაფი უვაროვი და ტიზენჰაუზენი ამითი ჰხსნიან იმ გარემოებას, რომ ერთსა და იმავე საფლავში რამდენისამე ადამიანის ძვლებია ერთმანეთში არეული. ასე ყოფილა ბევრგან სხვაგანაც და საკვირველი რად უნდა იყოს, რომ ჩვენშიაც ეგევე ყოფილა. ამის დასამტკიცებლად სხვა საბუთებიც მოჰყავთ ხსენებულთ მეცნიერთ, ხოლო სიტყვის მოკლედ მოქრისათვის ჩვენ აქ არ ვიხსენიებთ.

აშკარაა, ბაიერნს არავითარი საბუთი არა ჰქონია ამ გარემოებისაგან თავისი предположение გამოეყვინა და ჩვენს ავტორს კიდევ საფლავი საკუქნაოდ გადაექცია. რაც შეეხება კაცის მკამლობას, ეს ისე უღირსად დაინახეს უვაროვმა და ტიზენჰაუზენმა, რომ ყურიც არ ათხოვეს და ამის თაობაზედ ბაიერნს პასუხიც არ აღირსეს. თვითონ ზემომოყვანილი სიტყვები: даже какіе-то слѣды антропоморфіи გვიმტკიცებს, რომ ეს აზრი ბაიერნისა თითქმის სასაცილოდაც არის აგდებული.

ჩვენს ავტორს რომ მართლა კრიტიკის გაგება რამ ჰქონოდა და ეს სიტყვა არ დაეხვია ხელზედ მართო თავ-მოსაწონებლად და მარაქაში გასარე-

ვად, ესე ბრმად არ დაჰნებდებოდა ამისთანა ავტორიტეტს, როგორიც ბაიერნია. აბა, ამისთანა კაცი უკიჟინებს სხვას კრიტიკის არ ხმარებას! მოდით და ნუ იტყვით: სართი დასწრებისაო.

ეხლა გავსინჯოთ მეორე საბუთი, საიდამაც ბაიერნს და მის ამჟამად ჩვენს ავტორს გამოჰყავთ თავიანთი დასკვნა ქართველთა მიერ კაცის მჭამლობის თაობაზედ. ეს მეორე საბუთი დამწვარი ძვლებია — ადამიანისა თუ პირუტყვისა — ბაიერნისაგან ზოგიერთ საფლავების ახლო ნაცარში ვითომდა ნაპოვნნი; გამოვიძიოთ, — ეგ დამწვარი ძვლები, თუნდა ადამიანისა, კაცის მჭამლობას მოასწავებს, თუ მეცნიერება საბუთს გვაძლევს სხვა რამე ვიგულისხმეთ.

შედარებითა მითოლოგიამ გამოარკვია, რომ ყოველს ერს დედამიწის ზურგზედ თითქმის ერთნაირი გზა გამოუვლია სარჯულო ფილოსოფიისა და ამ ფილოსოფიას ერთნაირი, ერთ გვარი ჩვეულება მოჰყოლია, ბოლოს წესად და რიგად გადაქცეული. ყველა ერს იმისთანა ხანა ჰქონია, როცა სიკვდილი ჰგონებია დროებითი განსვენება, მიცვალება, მიბარება და არა სამუდამოდ მოკვდომა. ეს რწმენა კაცობრიობას დღევანდლამდე შერჩა, ხოლო სხვა სახით. დღესაც გვწამს, რომ, როცა იქნება, მკვდრებით აღვსდგებით, მეორედ მოვალთ; აქედამ იმ დროს მეორედ მოსვლას ვეძახით. ეხლა გვწამს, რომ სიკვდილით სააქაოს ვშორდებით, პირ-

ველ ყოფილ დროს-კი სიკვდილს ისე უყურებდნენ, როგორც განგრძობას სააქაო ცხოვრებისას. ამასთანავე ეგონათ, რომ ადამიანი სიკვდილის შემდეგაც ისე სცხოვრობს, როგორც ცოცხლობის დროს, ისეთივე სურვილი, ისეთივე საჭიროება აქვს, ისეთივე წყენა და სიამოვნება, სიმშვილე და წყურვილი⁸⁾.

ეს ამისთანა გამოხატულობა სიკვდილის შემდეგ ცხოვრებისა, რასაკვირველია, ვალად დასდებდა ქირისუფალთ თავის მიცვალებულისათვის ისე ეპატრონათ, ისე მოველოთ, მისი ცხოვრება ისე მოეწყოთ, როგორც ცოცხლობის დროს. აქედამ არის წარმომდგარი იგი ჩვეულება, რომ მიცვალებულს თან გაატანდნენ ყოველ იმას, რაც სააქაოს იმისთვის საჭირო იყო, რაც უფრო უყვარდა, რაც უფრო ესიამოვნებოდა, რომ საიქაოს ცხოვრება არ გასჭირებოდა და ყოველივე ის,— ცოტად თუ ბევრად,—ჰქონოდა, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონებია. ამიტომაც, რაკი ოჯახში ვინმე მოკვდებოდა, უკეთეს ტანისამოსით მორთავდნენ; თან საფლავში ჩააყოლებდნენ იარაღს, სამკაულს, ხორაგსა, საკმელ-სასმელს, საფლავზედ დაუკლავდნენ ცხვარს, ცხენს, ქათამს და სხვას ამისთანას, რომ ყოველივე ეს საიქიოს მოიხმაროს საჭიროე-

⁸⁾ სპენსერი: საფუძველნი სოციალოგიისა; ლეზბოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა, ტეილორი და სხვ. ნა.

ბისამებრ. ყოველს ამას მიართმევდნენ მიცვალე-
ბულს, არამც თუ მარტო დამარხვის დროსა, დამარ-
ხვის შემდეგაც კიდევ დიდ ხანს ეგრე ჰპატრონობ-
დნენ და ეს პატრონობა იქამდე მიდიოდა, რომ
იმის კერძს საჭმელ-სასმელს არ მოაკლებდნენ ხოლ-
მე და ზოგან ყოველ დღე და ზოგან დრო გამო-
შვებით ამ კერძ ცალკე გადასდგამდნენ, მიცვალე-
ბულის სული მოვა და შეექცევაო.

ზოგი ერია ღღესაც, რომ სუფრიდამ ცალკე
კერძს გადასდგმენ ხოლმე მიცვალებულის სული-
სათვის. ფიჯიელნი (ველური ხალხია) ღღესაც ნა-
წილს ზორაგისას ცალკე გადისვრიან, როცა ჰამა-
სმაზედ სხედან, რომ მიცვალებულის სული უნა-
ყროდ არ დარჩეს. სპენსერს მოჰყავს მალკომი იმის
მოწმად, რომ ბილახნი (ველური ხალხია) სასმელს
ისე არავის არ უთავაზებენ, რომ თავი არ გადა-
უქციონ, ვითომ-და მიცვალებულსაც ერგოს რა-
მეო. სმიტი მოგვითხრობს, ამბობს სპენსერი, რომ
არაუკანელნი (ველური ხალხია) ყოველთვის სას-
მელს თავს გადაუქცივენ ხოლმე და ყოველის საჭ-
მლის ნაწილს ცალკე გადასდებენ მიცვალებულის
სულისათვის უწინარეს იმისა, მინამ თვითონ ჰამა-
სმას დაიწყებნო.

განა შორს არის ყოველს ამაზედ ჩვენი საკუ-
თარი ჩვეულება, რომ მკვდრის ხსენებაზედ ღვინოს
თავს გადაუქცივთ და ხან პურზედ დავაწვეთებთ,
ხან მიწაზედ, იმისდა მიხედვით, ვდგევართ, თუ

ვსხედვართ და ჰური ხელთ გვაქვს, თუ არა სმის დროს. ეს ჩვენი ჩვეულება სწორედ ამ სათავიდანვე მომდინარეობს.

რომ ეს ასეთი რწმენა თითქმის ყველასა ჰქონია ერთს დროს, ამისი უკეთესი საბუთი იგია, რომ დღესაც ყველგან დარჩენილია ჩვეულებად სამკედრო ტაბლა. როგორც ჩვენში, ისე ბევრგან სხვაგან და სხვათა შორის ევროპაშიაც დღესაც წელიწადში ერთხელ მაინც მიცვალებულს მიუტანთ ხოლმე სასაფლაოზედ ტაბლას ხორაგითა და სხვა სასმელ-საჭმელით. ჩვენი კოლიო, წანდილი, ქელები, მკედრის სულისათვის საკლავის დაკვლა სხვა არა არის-რა გარდა იმისი, რომ ნაშთია იმ რწმენისა, ვითომც სული მიცვალებულისა არ მოგვიშივდესო და საზრდო მივაწოდოთო. ამ რწმენის ნიშნებს ბევრ სხვა ჩვეულებაშიაც იპოვის კაცი, თუ გონება გაადევნა.

გარდა ამისა, რომ ქირისუფალნი მიცვალებულის სულისათვის საჭმელ-სასმელსა ჰზრუნავენ, თავის თავს მოვალედა ჰრაცხდნენ მიცვალებულის სულს ის მოწყობილობა არ მოაკლონ, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონდა. ეგონათ, რომ მიცვალებულს სიკვდილის შეადგე ყოველივე ის დასჭირდება, რაც სააქაოსა სჭირდებოდა. ამიტომაც, როგორცა ვსთქვით, სახნავს იარაღს, საყვარელს ცხენს, თუ ხარს ზედ დააკლავდნენ, ზოგან თან ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში. ამისთანა რწმენამ იმ

საზარელ ჩვეულებამდე მიაღწევინა ადამიანს, რომ მიცვალებულის მოსამსახურეებს, მიცვალებულის ცოლს შიგ ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში იმ აზრით, რომ ყოველივე ეს იქაც დასჭირდებოდა. სპენსერი, როცა ამ მკვდრისათვის საკმელ-სასმელ-ზედ და მოსამსახურეების თან ჩაყოლებაზედ ჰლაპარაკობს, გვეუბნება, რომ ორი მიზეზი იყო ამის-თანა წესისა და რიგისა: ერთი ისა, რომ საკმელ-სასმელი არ მოაკლდეს მიცვალებულის სულსაო და მეორე ისა, რომ მოსამსახურე და ცოლი იქაცა ჰყვანდესო. ეს პირველ ხანებში სამარხი რიგი იყო-ვო და მერე თანდათან რჯულის წესად შეიქმნაო⁹⁾.

ბევრგან ჩვეულებად მიცვალებულის დაწვაც ყოფილა, პირდაპირ დამარხვის მაგიერ. ინდოელნი, ბუდის მოძღვრებისანი, სწვავდნენ მიცვალებულსა¹⁰⁾. არიელნი - კელტნიც ასრევ იქცეოდნენ¹¹⁾. რა თქმა უნდა, დასწვავდნენ მიცვალებულისათვის თან გასატანებელსაც — ადამიანი იქნებოდა, თუ პირუტყვი. ლებოკი ამბობს, რომ ეს დაწვა მიცვალებულისათვის გადადებული სწვერპლისა — ადამიანისა, თუ პირუტყვი — ყველა ძველ რჯულში მოიპოვებოდა. ეს წესი წარმოადგენსო აუცილებელს საფხურს ყოველის რჯულის განვითარების კიბე-

⁹⁾ სპენსერი: საფუძველნი სოციოლოგიისა, გვ. 282, 284.

¹⁰⁾ იქვ, გვ. 275.

¹¹⁾ კარიერი: გვ. 106.

ზეო. იგი გვარწმუნებს, რომ არც ერთი რჯული არ არის, რომ ეს გზა არ გამოველოსო. ლეებოკიც თანახმაა სპენსერისა, რომ ეს წესი ჯერ სამარხი წესი იყო და მერე რჯულის წესად გადაიქცაო და იმ მიზეზთაგან წარმოსდგაო, რომელსაც სპენსერი გვაუწყებს, როგორც ზემოდ უკვე მოვიხსენიეთ. ლეებოკი გვიხსნის, საიდან წარმოსდგება ჩვეულება მკვდრისათვის გადადებულ შესაწირავის დაწვისა. იგი ამბობს, რომ ჯერ, რასაკვირველია, ეგონათ მკვდრის სულნი მართლა სკამენ შეწირულსაო და მერე, როცა არა ერთხელ და ორჯელ ჰნახეს, რომ შეწირული ხელუხლებლად რჩება და სულთაგან არ იკმევა, აშკარაა, ის აზრი ებადებათ, რომ სულნი მარტო სულიერ ნაწილს შეწირულისას იწირავენ¹²).

აქედამ არის წარმომდგარი წვა შესაწირავისა, რომლის გამოც ხორციელი ნაწილი, სულთათვის უვარგისი, სრულიად იწვის და სულიერიკი, ბოლის სახით, მაღლა ადის, ვითომ-და სულის სახმარად და სარგოდ.

იმავე გრძნობამ, იმავე მიზეზმა, რომელმაც ადამიანს ჩააგონა პირუტყვის შეწირვაო, ამბობს ლეებოკი, მიიყვანა ადამინი შეწირვის უმაღლეს ხარისხამდე, ესე იგი, კაცის სხვერპლად შეწირვამდეო. იმ განვითარების ხარისხზედ, რაზედაც მდგარან

¹²) ლეებოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა, გვ. 263.

ადამიანები პირველ-ყოფილ დროს, ეს ამბავი იმოდენად ადვილად მისაღებია ადამიანისათვისო, რომ ეს სხვერპლად გაწირვა ადამიანისა ჩვეულებად ჰქონია ყოველს ერსა მთელს ამ ქვეყნიერობაზედაო. ამის გამო სრულიად უსაპართლო იქნება მივაწეროთ ეს ამბავი ადამიანის გახეცეულობასაო. პირიქით, იგი გვანიშნებს ღრმასა და ღრმად გამსჭვალულს გრძნობას სარწმუნოებისას, მხოლოდ უკუღმართად და შეცდომილად მიმართულსაო.

მართლაც, ეს შეწირვა ადამიანისა წვითა, დიკლითა, თუ ცოცხლადვე მკვდართან ერთად დამარხვითა, ჯერ სამარხის წესად ყოფილი, ანუ, უკედ ვსთქვათ, მკვდრის სულისათვის თან გასაყოლებელი, ესე იგი, ჯერ სამკვდროდ დადებული და მერე რჯულის წესად, საღმრთოდ გადაქცეული, ყველგან არის შენიშნული. კართაგენელთა, რომა დაძარცხებულ იქმნენ აღათოკლესაგან სიცილიაში, დასწევს შესაწირავად რამდენიმე ტყვე. ასურელნი ამისთანავე მსხვერპლს სწირავდნენ თავის ღმერთს ნერგალს. საბერძნეთშიაც ყოფილა ეს ჩვეულება, თუმცა ისე ხშირად არა, როგორც სხვაგან, რადგანაც ამისთანა წესი მათს მითოლოგიას ეუცხოებოდა. კლასიკური მწიგნობრობა ადამიანის მსხვერპლად წვას ბევრგან იხსენიებს, მაგალითებრ, პატროკლის დაწვას და მასთან ერთად ტროიანელ ტყვეებისას, ცხენებისას და ძაღლებისას. რომის ისტორიაში უფრო ხშირად შეხვდებით ამისთანა

ამბებს თითქმის ბოლომდე დრომდე. ცეზარმა ორი ჯარის კაცი შესწირა ღმერთებს. აგვისტოსმა შესწირა ერთი ქალწული ქალი, სახელად გრეგორია. ანტიოქიის ტაძრის განახლების დროს ტროიანემაც-კი შესწირა ერთი სული.

ევროპაში ამ ჩვეულების მაგალითებს კარგა ხნის შემდეგაც ვპოულობთ. სკანდინავიაში ღმერთს ოდინს 893 წელს შესწირეს იქაურ მეფის შვილი: იმდროს გაკონმა შესწირა ღმერთებს თავისი საკუთარი შვილი. 993 წ. მეფე შვედებისა დომალდი დაუწვევს ღმერთს ოდინს შესაწირავად სიმშლის ასაცილებლად. ტეილორი ამბობს, რომ ევროპაში მას აქედ, რაკი გადავარდა ცოლებისა და მოსამსახურეების თან გაყოლება, ცხენის დაკვლა მიცვალებულის საფლავზედ და მიცვალებულთან ერთად მისი დამარხვა კიდევ დიდ ხანს იყო ჩვეულებად. ამისი მაგალითი ყოფილა ჯერ კიდევ 1781 წ. ინგლისში და ბევრგან სხვაგანაც. დღესაც მიცვალებულს უკან მიაყოლებენ ხოლმე ცხენსა. ეს ჩვეულება ჩვენშიაც არის დღეს; ამ შეპოხვევისთვის ცხენს უკუდმა შეჰკაზმენ, ვითომ-და მიცვალებულის უკან მოსაბრუნებლად.

ღებბოკის სიტყვით, ებრაელთაც ჰქონიათ ადამიანის სხეერბლად გაწირვა დაწვითა, თუ დაკვლითა. ამ რჯულად ქცეულს წესს ისე შეუხურებია ადამიანის გონება, რომ ბევრგან არამც თუ შესაწირავს ადამიანს სწავდნენ, თვითონ თავის ნები-

თაც ცეცხლში სცვივოდნენ და ამ რიგად გაიწირ-
ვიდნენ ხოლმე თავს. ეს იყო, ლეგბოკის სიტყვით,
ინდოეთში, ორსავ არაბეთში, საცა ყოველ დღე
დანიშნულს ღროს ადამიანს სწირავდნენ ღმერთად
აღიარებულს ცეცხლს და ზოგნი თვითონაც თავის
ნებით შიგა ცვივოდნენ და ამ რიგად ღმერთს
სწირავდნენ თავსა.

სლავიანებს, როგორც ბევრს სხვასაც, ჩვეულებ-
ად ჰქონიათ თან ჩააყოლონ, ანუ დასწვან მიცვა-
ლებულთან ერთად იმისი ქონება, იმისი პირუტყვი,
მოსამსახურეები, ცოლი. ღუნაისპირელნი ბოლ-
გარნი მიცვალებულთან ერთად ჰმაზხავდნენ იმის
ცოცხალს ცოლსა, მოსამსახურეებსა და ზოგჯერ
სწვავდნენ მიცვალებულთან ერთად. ერთს მატია-
ნეში აწერილია: დამარხვა ერთის სოვდაგრისა
ბოლგარიაში. მდიდრად მოსილი გვამი მიცვალე-
ბულისა დაუწვავთ და მასთან ერთად დაუწვავთ აგ-
რედვე იმისი მრავალი ქონება, ხორავი, სანოვავე,
ძაღლი, ორი ცხენი, ორი ძროხა, ქათმები, მამ-
ლები და ახალგაზდა მოახლე, დამარხვის დღეს
დაკლული.

ყოველი ესე რომ წავიმძღვაროთ და მივმართოთ
იმ სამთავროს საფლავების ახლოდ ყოფილს ნა-
ცარს, საცა ბაიერნს, ჩვენის ავტორის სიტყვით,
უპოვნია დამწვარი ძვლები ადამიანისა, ხარისა,
ცხენისა, ცხვრისა და ქათმისა, განა შორს ვიქნე-
ბით მართალზედ ვიგულისხმოთ, რომ ქართველებსაც

წესად და ჩვეულებად ჰქონიათ წვა მკედრის საფლავზედ მიტანილ მსხვერპლისა ადამიანისათუ პირუტყვისა, ისე, როგორც თითქმის ყველასხვა ერს იმ აღრინდელ ხანაში, რომელსაც ეკუთვნიან პირველის ორის რიგის საფლავნი სამთავროსი. რომლის ძველის-ძველობა ჯერ გამოცნობილი არ არის მეცნიერთაგან დაბეჯითებით და რომლის ზოგიერთი ნაშთი, ვირხოვის სიტყვით, მიეწერება კულტურის ორი ათასის წლისას ქრისტეს წინად. ეს არამც თუ საგულისხმოა, უეჭველიც უნდა იყოს, ნამეტნავად იმისათვის, ვინც ჩვენზედ უფრო დაწვრილებით ჩააკვირდება შედარებითს მითოლოგიას. ჩვენი ავტორი აბა ამ ჩაკვირებისათვის რად შეიწუხებს თავს მაშინ, როდესაც უბეში ჩასჯდომია იმისთანა ავტორიტეტს, როგორიც ბაიერნია. ამისთანებში ჩვენი ავტორი მარტო ბაიერნს იცნობს და იმის წყალობით გამოდის იოლად. ამაზეა ნათქვამი: მითხარ, ვის იცნობ, გეტყვი, ვინა ხარო.

მეორე საბუთი ქართველების მიერ კაცის მკამელობისა ხომ ის არის ჩვენის ავტორისაგან წარმოდგენილი, რომ ბაიერნმა სამთავროს საფლავების ადამიანთა ძვლებში ტვინი ველარა ჰნახა და აქედამ იგუღვა, ვითომც იგი ძვლები უხარშავთო. თუ გავიხსენებთ, რომ იგი ძვლები ორი ათას წელიწადზედ ნაკლებისანი არ არიან, ავტორისავე სიტყვით, მაშინ ეს საბუთი უტვინოსათვისაც-კი ყოვლად შეუწყნარებელი იქნება. ამოდენადვე შეუწყნარებელია თვითონ ჩვენის ავტორის საკუთარი საბუთი, ვითომც მქახე და მოუტყემელი ბუნება საქართველოსი იძულებულ ჰყოფდა ქართვე-

ლებს სიმშვილობის დროს ერთმანეთი ექამათ. ეს ისეთი საბუთია, რომელიც თავის თავსვე აბათილებს, რადგანაც საქართველოს ბუნების აგრე ხსენებისათვის ჯერ საჭიროა კაცმა თვალები დაითხა: როს და გრძნობიერება, ცნობიერება დაიხშოს. ამ ორსავე საბუთზედ, ჩვენის ავტორის მიერ გაფუჭებულია, პასუხი უკვე მოვახსენეთ ჩვენს მკითხველს წინა წერილში და ხელ—ახლად განმეორება თქმულისა მეტია.

ამ სახით, ჩვენის ავტორის მიერ მოქსოვილი და ბეჭედ-დაკრული კაცის მკამელობა ქართველების მიერ ზღაპრად უნდა ჩაითვალოს, თუ ამისათვის იმაზედ მეტს საბუთს ვერ გამოგვიჩვენებს, რომელიც მოყვანილი აქვს თავის წერილებში. ვიმეორებთ, ჩვენ ამით იმის უარ-ყოფა-კი არ გვინდა, ვითომც ქართველებს ეგ საზარელი ჩვეულება ოდესმე არა ჰქონოდათ. იქნება ჰქონდათ, როგორც ბევრს სხვას, მაგრამ ქართველების კარგად თუ ავად ხსენებისათვის რაკი დანახულია საჭიროდ ამისი თქმა და შერე დაჟინებითაც, სხვა საბუთებიც უნდოდა და არა იმისთანა უხერხულად მოქარგული, როგორც ავტორს და იმის წინაშედოლს ბაიერნს უნებებიათ. აქაო და ღმერთს ჩემთვის მოუნიჭებიაო *однимъ изъ нихъ все избрать*, თითო მარცვლობით ასაკენკს, კრიტიკის ცხრილში გასატარებელს ჩვენი ავტორი ნიჩბითა ჰხვეტს გაუცხრილავად და გადაუნიაკებლად. მართალია, ამისთანა ქცევას თუ შრომას მარტო ერთი ის ღირსება აქვს, რომ ჩქარია, მაგრამ ესეც კი საცოდნელია, რომ

ზოგჯერ საწყნარე კომბილი სჯობს სიჩქარესა ქე-ბუფსა.